

Dějinný kontext Říjnové revoluce

(Dokončení studie z čísla 1/1968)

VLADIMÍR HORSKÝ

Sociologický ústav ČSAV, Praha

III. Osudy proletářské diktatury

Výrazně dobové a specifické podmínky, které spoluurčovaly tvář ekonomické politiky ruské revoluce, se zraží i v jejím politickém modelu. Pokusíme se ho vysvětlit přehlednou analýzou, jejíž osou bude sřetězení článků determinant, které podmínily dlouhodobě regresivní vývoj některých rysů diktatury proletariátu a nakonec umožnily i jev tzv. kultu (Stalinovy) osobnosti.¹

13

„Dělnická třída nemůže prostě převzít hotový státní stroj a uvést jej do chodu pro své vlastní účely.“²

Marx, Engels

„Státní záležitosti (za socialismu) nebude spravovat zvláštní orgán nebo zvláštní orgány, ale všichni členové státu.“³

Lenin

Politický systém, vzešlý z procesu Říjnové revoluce a po léta interpretovaný (v rozporu s Leninem) jako synonymum socialistického politického systému, se zrodil a vyvíjel za absolutně nepředpokládané konstelace faktorů.

Původní Leninovo pojetí mechanismu diktatury proletariátu těsně navazovalo na hypotézy Marxe a Engelse. Jejich jádrem byly závěry odvozené ze zkušeností Pařížské komuny, oné „konečně nalezené formy, v níž mohlo být skuteč-

něno hospodářské osvobození práce“.⁴ Podstatu komuny spatřoval Marx v tom, že jako demokraticky volená pracovní instituce, slučující v sobě zákonodárné i výkonné funkce (překonání parlamentarismu) a nahrazující rozbitou byrokratickou mašinerii lidu odcizené státní moci, je výrazem skutečné vůle revolučních mas a tudíž „v podstatě vládou dělnické třídy“.⁵

Lenin, který zasuté nebo překroucené Marxovy a Engelsovy myšlenky znovu rekonstruoval,⁷ uzavírá svou analýzu jednotlivých rysů Pařížské komuny slovy: „To všechno se snad dá stručně, výrazně vyjádřit takto: nahrazení starého (>hotevého<) státního stroje i parlamentů sověty dělnických zástupců a jejich pověřenci. V tom je jádro věci!“⁸ Sověty měly být tedy pro revoluční Rusko v podstatě tím, čím byla Komuna pro revoluční Paříž. Idea svrchovanosti sovětů proniká ještě v jeho říjnové formulaci problému: „Podstata sovětské moci spočívá v tom, že stálým a jediným základem státní moci, celého státního aparátu, je masová organizace právě oněch tříd, které utlačoval kapitalismus.“⁹ (Spisy, sv. 28, str. 479.)

Jak podle Marxe a Engelse, tak i podle Lenina mělo tedy být řízení společenských procesů plně v rukou suverénního lidu. Tato okolnost je pak opravňovala k prognóze, že proletářská moc znamená „vydobytí demokracie“¹⁰ (Marx), že umožní

¹ Četní italsí historici – komunisté soudí, že marxistická analýza se nadále nemůže s tímto termínem uspokojit, poněvadž není zdaleka adekvátní. (Srv. *Italsí historici o stalinismu v historiografii*, Vědecké informace – historie 1966, zvl. diskusní příspěvky Santarelliho a Cerroniho.) Máme za to, že i naše dílčí analýza jim dá jediné za pravdu.

² K. Marx–B. Engels, *Vybrané spisy*, sv. I, SNPL 1954, str. 18.

³ Lenin, *Marxismus o státu*, SNPL 1959, str. 185.

⁴ Marx–Engels, *Vybrané spisy*, sv. I, str. 545.

⁵ Tamtéž.

⁶ „Komuna se utvořila z členů městských rad, zvolených v jednotlivých pařížských okresech na základě všeobecného hlasovacího práva: tito radní byli odpovědní a kdykoli sesaditelní. Jejich většinu tvořili samozřejmě dělníci nebo uznání zástupci dělnické třídy. „Komuna se měla stát politickou formou i nejmenší vsi... okresní shromáždění

měla pak opět vysílat své delegáty do národního zastupitelstva v Paříži; ... funkce, které pak ještě zbyly centrální vládě, ... měly být přeneseny na komunální, tj. přísně odpovědné úředníky.“ (Marx–Engels, *Vybrané spisy*, sv. I, str. 541–2.)

⁷ Nejprve v méně známém díku *Marxismus o státu*, které je konseptem a zasvěceným komentářem hlavních výroků klasiků o státu a diktatuře proletariátu. Dokončil je v únoru 1917 a svůj „sešitek“ minil původně vydat. Na jeho základě napsal pak práci *Stát a revoluce*, v níž však využil jen část konseptované literatury a svých závěrů k ní. Obě tyto publikace jsou hlavním vodítkem při poznávání jeho původních koncepcí v daném směru.

⁸ Lenin, *Marxismus o státu*, str. 141.

⁹ Jak vyplývá z jeho *Konceptu návrhu programu KSR*, šlo o proletariát a venkovský poloproletariát. (Spisy, sv. 29, str. 98.)

¹⁰ Marx–Engels, *Vybrané spisy*, sv. I, str. 46.

„rozšířit dosud nevidaným způsobem demokracismus, aby ho fakticky využívaly masy utlačované kapitalismem“, že se tedy rovná „demokracii téměř úplné, omezené pouze potlačováním odporu buržoazie“¹¹ (Lenin), atp.

Na tento aspekt proletářské diktatury kladl enormní důraz zejména Lenin. V proletářské demokracii viděl „formu i nástroj socialistické revoluce“.¹² Ve svém akcentu na demokracismus diktatury proletariátu se pak přiblížil i k představám (a k obsahové některých prvků) přímé demokracie.¹³ V celé jeho tehdejší analýze převažuje důraz (silněji než u Marxe) na účast mas, nikoli profesionálů, ve správě státních záležitostí, třebaže existenci určitých „úředních osob“ (volitelných, sesaditelných, s platy na úrovni dělnických mezd) a participaci odborníků explicitě uvažoval.¹⁴

Původní marxistickou koncepci lze tedy stručně charakterizovat jako princip zastupitelské demokracie, v níž je však někdejší na volených orgánech nezávislý byrokratický aparát zrušen a nahrazován úředníky přímo odpovědnými svrchovaným orgánům lidu (Marxův akcent) a postupně i přímou aktivitou mas ve výkonu řízení a správy (Leninův akcent).

V této koncepci se projevuje hluboce demokratické myšlení klasiků, jež je tu

jen výrazem a jedním z projevů humanistické podstaty marxismu. Tuto dominantní stránku věci budeme mít na zřeteli v celém dalším výkladu.

Poznamenejme však hned — i když se analyzá tato věci vymyká poslání studie —, že některé prvky (zejména) Leninova pojetí byly nereálné i z hlediska podmínek doby, za níž se zrodily, tím spíše pak z hlediska potřeb racionálního fungování vyspělé moderní společnosti, jíž se sovětské Rusko muselo stát. Vyniká to ostatně již v konfrontaci s jinými principy socialistické společnosti, na něž právě klasikové výslovně upozorňovali.¹⁵ Především musel vyvstat celý komplex problémů, jejichž společným jmenovatelem je potřeba rychlého rozvoje produktivních sil. Cílem měla být společnost, kde „všechny zdroje společenského bohatství potekou plným proudem“. To vyžaduje racionální organizaci a řízení výroby — úkol velice specializované povahy, optimálně řešitelný jenom hierarchií odborníků různého druhu a s využíváním nejprogresivnější vědy a techniky.

Tyto a podobné otázky by naléhavě vystaly v každé společnosti, jež by si kladla za cíl přechod ke komunismu, a nutně by původní hypotézu v mnohém opravily. Tím více to muselo platit o zemi, jakou bylo porevoluční Rusko.

¹¹ Spisy, sv. 28, str. 479; *Marxismus o státu*, str. 85.

¹² Zvlášť výrazně zformuloval tuto svou ideu v práci *Marxismus o státu*. V zájmu úplnějšího pochopení jeho původních představ ocitujeme zde jedno z příslušných míst v podstatném rozsahu. „Proletariát potřebuje demokracii a ta je způsobila být formou i nástrojem socialistické revoluce — ale ne nynější, buržoazní demokracii, nýbrž jinou, proletářskou. Čím se liší? ... Politicky tím, že 1. proletářská demokracie je úplná, všeobecná, neomezená ... 2. nikoli parlamentní sbor, ale „pracovní“ ... 3. spojení zákonodárných a výkonných funkcí = přechod k odstranění státu v tom smyslu, že státní záležitosti nebude spravovat zvláštní orgán nebo zvláštní orgány, ale všichni členové státu. Jak? „Přímé lidové zákonodárství“ svého druhu ... Nyní je nutné spojovat „správu“ s fyzickou prací, střídat nejen tovární práci, ale střídat tovární práci (zemědělskou, fyzickou vůbec) a správu.“

(Po straně textu je poznámka: „Primitivní demokracie na jiné, vyšší základně.“) (*Marxismus o státu*, str. 185.)

¹³ Srv. např. polemiku s Bernsteinem ve *Státu a revoluci*.

¹⁴ „Bernstein ... bojuje proti idejím „primitivní demokracie ... — imperativní mandáty, neplacené úřední osoby, zastupitelský sbor, atd. ... Za socialismu mnoho věcí z „primitivní demokracie nevyhnutelně ožije, neboť poprvé v dějinách civilizovaných společností se masa obyvatelstva pozvedne k samostatné účasti nejen v hlasování a volbách, nýbrž i v každodenní správě. Za socia-

lismu všichni povedou správu po řadě a rychle si zvyknou na to, aby správu nikdo nevedl.“ (*Spisy*, sv. 25, str. 502.) Touto cestou, soudil Lenin, lze dospět „k úplnému zničení byrokratismu“. Socialismus vytvoří podmínky „dovolující všem bez výjimky vykonávat „státní funkce“, a to povede k úplnému odumírání jakéhokoli státu vůbec.“ (*Spisy*, sv. 25, str. 501–3).

¹⁵ Obě tyto stránky věci zvlášť jasně vynikají z jeho polemiky s Kautským. Podle Kautského se budoucí stát neobejde „bez úředníků ani ve straně, ani v odborech, nemluvě už o státní správě. Náš program žádá nikoli odstranění státních úředníků, nýbrž volbu úředníků lidem ...“ Podle Lenina spočívá revoluce naopak právě v tom, „že proletariát ničí „správní aparát“ a celý státní aparát, a nahrazuje jej novým, který tvoří ozbrojení dělníci.“ Současně se však zmiňuje o možnosti nahradit centrální orgány typu ministerstev „fukněmi komisemi odborníků při svrchovaných a suverénních sovětech dělnických a vojenských zástupců.“ (*Spisy*, sv. 25, str. 500).

¹⁶ Tak např. v první fázi komunismu musí být stát nejen prostředkem „potlačování odporu buržoazie“, ale i nástrojem pro „kontrolu míry práce a spotřeby“ každého člena společnosti (jak zdůrazňuje i Lenin ve *Státu a revoluci*). Sám tento úkol vyžadoval existenci rozsáhlého, kvalifikovaného aparátu; sotva mohl být plněn „bez zvláštních orgánů“, pouhou „účastí všech na správě“, také proto, že z nerovnosti v uspokojování zájmů lidí nutně vznikají rozpory a tudíž potřeba, aby občané byli k zachovávaní zásady „každému podle jeho práce“ donucováni.

„Vykořisťovatelé jsou odstraněni. Kulturní úroveň však nestoupá, a proto byrokraté sedí na starých místech.“¹⁶

Lenin

V bezprostředně poříjnovém období, kdy revoluce přímo útočila na buržoazní vlastnické a mocenské formy, se podoba a funkce sovětů skutečně přiblížily původní teoretické hypotéze. Sověty byly reálnými mocenskými orgány; na všech stupních zasahovaly do výrobní i správní činnosti; jejich základní buňkou byly místní a (zejména) závodní sověty, přímo volené občany daného okruhu, a všechny vyšší články systému sovětské moci se tvořily jako sjezdy delegátů nižších článků demokraticky volených sovětských orgánů: autorita těchto sjezdů byla příslušně vysoká.

Ani v tomto období nepředstavovaly však sověty náhradu státní správy. Vedle nich existovaly orgány typu ministerstev a hlavních správ, v jejichž čele stáli přirozeně představitelé revoluční moci, ale jejichž jádro tvořili někdejší úředníci.¹⁷ Snaha, aby se oddělení sovětů začala měnit v orgány, jež by splývaly s komisariáty,¹⁸ se neprosadila. (Obdobně ani odborové svazy se nezačaly měnit „v orgány správy celého národního hospodářství“, jak to koncipoval Lenin v *Návrhu programu KSR*.¹⁹ Vývoj naopak v zásadě směřoval k stále většímu vymaňování státního aparátu ze závislosti na sovětech a k jeho rozšiřování.

V tomto trendu se promítaly dva zcela různorodé komplexy okolností. Na jedné straně přirozená potřeba specializace činností a tudíž i profesionalizace a zvědečtění řízení — což je druh úkolu vskutku odlišný od posílání orgánů demokratického typu, jakými jsou odbory a jiné organizace či politické strany a jakými v zásadě měly být přirozené také sověty.

Současné tu však působily i okolnosti specifického rázu, spjaté se stupněm vývoje ruské společnosti. V průměru neobyčejně nízká kulturní úroveň obyvatelstva naprosto nedovolovala kvalifikovanější zasahování sovětů do státní správy, natož její funkční zastoupení.²⁰ Revoluční moci proto nezbylo než použít jediného aparátu, který tu byl k dispozici.²¹ Šlo ovšem o aparát cizí sovětské moci a neadekvátní cílům, které sledovala.²² S jeho fungováním začaly nutně ožívat i ty byrokratické postupy, které jsou mu vlastní a které měly v podmínkách země typu Ruska zvlášť extrémní podobu.²³

Bolševici si byli vědomi toho, že bez radikálního zvýšení kulturní úrovně mas nelze danou situaci kvalitativně změnit; výstřelky byrokratické sabotáže nebo zvůle je však nutily zabývat se daným problémem takřka permanentně. Přesto na X. sjezdu, po dvou letech rozvinutého boje proti „byrokratické rakovině“, musí Lenin konstatovat, že dnes „vidíme toto zlo před sebou ještě jasněji, ještě zřetel-

¹⁶ Spisy, sv. 32, str. 177.

¹⁷ Rozlišení „práce v sovětech“ od „služby ve státní správě“ prováděl Lenin i teoreticky už v *Konceptu návrhu programu KSR* v březnu 1918. (Spisy, sv. 27, str. 149).

¹⁸ Tamtéž, str. 149.

¹⁹ Tamtéž, sv. 29, str. 105.

²⁰ V březnu 1919 konstatuje Lenin na VIII. sjezdu, že vrstva dělníků, kteří se účastní správy, je „neobyčejně, neuvěřitelně tenká“. Překážky, jež v kapitalistických podmínkách kladou takové účasti právní řád, byly odstraněny; přesto však, pokračuje Lenin, „jsme nedosáhli dosud toho, aby se pracující masy mohly účastnit správy, neboť kromě zákonů je tu ještě kulturní úroveň, kterou není možno nadekretovat žádným zákonem“. Vzhledem k tomu jsou sověty nikoli orgány správy vykonávané pracujícími, nýbrž orgány správy pro pracující. (Spisy, sv. 29, str. 176.)

²¹ „Bylo to tak, že v roce 1917, když jsme uchoopili moc, státní aparát nás sabotoval. Tehdy jsme se velmi polekali a žádali: »Vraťte se k nám, prosíme«. A tak se všichni vrátili, a to bylo naše neštěstí“ — říká Lenin na IV. kongresu KI v listopadu 1922. (Spisy, sv. 23, str. 427.)

²² „Nahofe máme... nanejvýš několik desítek tisíc našich lidí. Ale dle jsou statisíce starých byrokratů, které jsme zdědili po carovi a po buržoazní společnosti, kteří pracují dílem vědomě, dílem nevědomě proti nám. Lenin, Spisy, sv. 33, str. 427.

²³ Nejhlubší důvod oživení byrokratismu viděl Lenin v tom, že v Rusku ještě neexistují „ekonomické základy pro skutečnou socialistickou společnost“, že „v masách rolníků a dělníků nejsou kulturní podmínky, vzdělanost...“ (Spisy, sv. 31, str. 422.) Velký důraz kladl na fakt „rozptíženosti, rozptýlenosti malovýrobce, jeho chudobu, nekulturnost, negramotnost“. (Spolu s tím uváděl i dočasně působící elementy aktuální situace, zvláště oděrcpání nejlepších sil dělnictva na frontu a zrušení obrátu, a tedy i spojení venkova s městem.)

Rostoucí měrou poukazoval pak Lenin na tradice, kořeny a původní jevy specificky ruského byrokratismu. Celou jednu část své závěrečné stati „odkazu“ věnuje úvaze o typicky ruském „respektu k úřadům, dodržování formalit a předpisů při úředním řízení“, což mění „revolučně obyčejné v nejzpuštěnější konzervatismus“; o sloučení „rysů šlehané odvahy se strachem pomyslet na sebe nepatrnější změny“. „Ruský člověk“ — píše Lenin — „unikal z odporu byrokratické skutečnosti a uchýlval se doma k neobyčejně smělým teoretickým konstrukcím...“ Tato smělost se však „u nás pojila se zarážející bojácností před sebe nepatrnější kancelářskou reformou. (Spisy, sv. 33, str. 496-7.) A tato bojácnost souvisela zase s vlastnostmi „v podstatě podlého člověka a násilníka, jakým je typický ruský byrokrat“, „ryze ruský džermord“ — jak praví v jednom z dopisů z téže doby. (Tamtéž, sv. 36, str. 583.)

něji, ještě hrozivěji“.²⁴ A v dopise z ledna 1922 trpce konstatuje: „Zkrátka je vidět, že boj proti byrokratismu se nehnul z místa ani o krůček.“²⁵

Nebezpečí plynoucí z tohoto stavu se ještě vystupňovalo tím, že se „carští byrokraté začali přebarvovat na komunisty, a aby mohli snáze udělat kariéru, opatřovat si legitimaci KSR“.²⁶ Otázku, kterou tu Lenin položil — „jak rozeznat, je-li člověk ve straně opravdu z přesvědčení, nebo zda se tam vetřel?“²⁷ — bylo možno snadno zodpovědět v případech těch, kdo se vůči prostým lidem dopouštěli „odporných ničemností“;²⁸ avšak masa těch, kteří si „připnuli rudou stužku“,²⁹ z velké části ve straně přetrvala, mnozí přečkali i pozdější čistky, plně se asimilovali a určovali tón sovětského aparátu.³⁰

Jejich působnost byla značně usnadňována tím, že značná část starých, oddaných komunistů, kteří prošli „školou“ zcela jiného typu, v řízení administrativy a ekonomických organizací zcela selhala.³¹ Nakolik sovětskou společnost čekaly od dvacátých let především právě úkoly vyžadující silné centralizované řízení, natolik se v daných podmínkách uvolňovalo pole pro růst vlivu administrátorů všeho druhu.

V důsledku těchto a podobných skutečností se vyvinul absurdní stav, kdy ono byrokratické těleso, které si revoluce předsevzala rozbít, se pro ni stalo nepostradatelným — a přitom muselo její kvalitu zákonitě deformovat, uzpůsobuje ji v mnohém potřebám svého imanentního rozvoje.³² Jestliže Lenin v polemice s Kautským zdůrazňoval, že „revoluce nesmí spočívat v tom, aby nová třída poroučela a vládla s pomocí starého státního stroje“,³³ pak se ironií dějin právě revo-

luce, již stál v čele, nemohla tohoto osudu vyvarovat.

Jádro těžkostí nespočívalo ovšem podle nás v tom, že starý aparát nebyl zcela rozbit: jeho kulturnějších a kvalifikovanějších sil bylo možno, ba nutno využít. Spočívalo spíše v tom, že „nová třída“ neměla dostatek kádrů k tomu, aby ho masově prostoupila, dostatek kulturnosti k tomu, aby ho výrazněji ovlivnila a — zejména — dostatek sil k tomu, aby nad ním jakožto vládnoucí třída vykonávala permanentní kontrolu, zajištěnou propracovaným systémem účinných institucionálních mechanismů.

V těchto směrech neexistoval žádoucí stav ani v prvních třech porevolučních letech. Vývoj však měl vstoupit do podstatně svízelnější fáze.

15

„Průmyslový proletariát je u nás v důsledku války, úžasného ožebračení a hospodářského rozvratu deklasován, tj. vyhozen ze svých třídních kolejí, a přestal jako proletariát existovat.“³⁴

Lenin

Prvotní tvar sovětského politického systému vykrystalizoval v roce 1921, když si revoluce konečně vydobyla možnost přejít k řešení svých mírových, tvůrčích úkolů.

Důsledky sedmi předchozích vyčerpávajících let byly všudypřítomné. Archaická sociální struktura byla rozmetána; z jejích trosek nemohla však dosud vyvstat ani taková struktura, jež by skýtala — byť elementární — podmínky socialistického vývoje. Téměř totální rozklad hospodářského mechanismu země byl nutně provázen i rozkladem původně širokého politického zázemí revoluce. Nešlo jen o rolnictvo, ostře nespokojené existu-

²⁴ Tamtéž, sv. 32, str. 365.

²⁵ Tamtéž, sv. 35, str. 489.

²⁶ Tamtéž, sv. 29, str. 176.

²⁷ Tamtéž, sv. 25.

²⁸ Tamtéž, sv. 32, str. 369.

²⁹ Tamtéž, sv. 29, str. 25.

³⁰ „Nyní však musíme poctivě přiznat“ — píše Lenin ještě 30. 12. 1922 —, „že označujeme za svůj ten aparát, který je nám ve skutečnosti ještě úplně cizí a je směsicí buržoazního a carského; který jsme „převzali od carismu a jen malinko přimalovali sovětskou skutečností“. (*Spisy*, sv. 36, str. 583).

³¹ „Nejváženější, nejskvělejší komunisté, o jejichž oddanosti nikdo kromě pomatence nebudě pochybovat“ — píše Lenin v r. 1922 —, byli úplně zbytečně posazeni tam, kam bylo nutno dát čilého, svědomitého obchodního příručího, který bude mnohem lépe konat svou práci než nejjednodušší komunist. A právě v tom se projevuje naše oblomov-

ština. K praktické práci, aby byla splněna, jsme posadili komunisty se všemi jejich skvělými vlastnostmi, ale k této práci naprosto neschopné.“

„Nejhorším vnitřním nepřítelem je u nás byrokrát, to je komunista, jenž sedí na odpovědném místě v sovětském aparátu a požívá všeobecné úcty jako člověk svědomitý. Má obě ruce levé, ale nekrade. Nenaucil se bojovat proti úřednímu šimlu, neumí proti němu bojovat, kryje jej.“ „Příští čítka si vezme na mušku komunisty, kteří si o sobě myslí, že jsou vedoucími administrativy.“ (*Spisy*, sv. 33, str. 222–4).

³² Vzhledem k okolnostem, o nichž pojednáme dále, přidružila se pak k byrokracii hospodářských a kulturně osvětových resortů i byrokracie dalších složek (armáda, bezpečnost), zčásti propojená se samotným aparátem strany.

³³ Tamtéž, sv. 25, str. 500.

³⁴ Tamtéž, sv. 33, str. 57.

jící formou hospodářských vztahů. Nejtragičtější skutečnost spočívala v tom, že i sama vítězná třída byla jen stínem toho proletariátu, který uskutečnil revoluci a rozhodl o předání moci do rukou bolševické strany. Nejnevědomější část dělnictva dílem zahynula na frontách občanské války, dílem přešla do aparátu nové státní moci. Převážná část proletariátu — nikdy ostatně příliš početného — byla pak deklasována vyřazením z výrobního procesu, tedy z činnosti podmiňující sám její charakter nejprogresivnější třídy.³⁵ Většina dělníků musela továrny opustit a hledat obživu na vesnici. Ale i ti, kdo setrvali, byli buď bez práce a živili se, jak se dalo, nebo dokonce rozprodávali vyrobenou produkci či zbylý inventář podniku na černém trhu.³⁶

Rusko roku 1921 představovalo tak (slovy Bucharina z r. 1925) „obraz umírající lidské společnosti“.³⁷ Všechny uvedené prvky situace se pak musely promítnout i v celkovém sociálním profilu tehdejšího dělnictva. Někdejší sebevědomí, uvědomělost i morálka ruského proletariátu byly v masovém měřítku rozvráceny. Namísto přervaného rozmachu tvůrčí revoluční aktivity nastoupil boj za udržení holé lidské existence. Zakrvácený, zpauperizovaný, deklasovaný proletariát Ruska přestal jako třída prakticky existovat. Tím ovšem dočasně opustil efektivní politické jeviště právě onen subjekt, který byl v představách klasiků vlastním aktérem i zárukou úspěchu revolučního přetvoření buržoazní společnosti.

Ne tedy dost na tom, že ruskou revoluci nenásledoval proletariát Západu. Ne dost na tom, že neměla sil důsledně přetvořit státní aparát podle svých potřeb. Dostala

se i do situace, kdy třída, která ji reprezentovala a která s bezmezným heroismem uhájila svou moc, neměla nyní sil ji autenticky realizovat.

16

„Vladimír Iljič včera řekl, že proletariát jako třída v marxistickém smyslu (v Rusku) neexistuje. Dovolte mi pogratulovat vám k tomu, že jste avantgardou neexistující třídy.“³⁸

Sljapnikov

Případ, kdy se silná společenská třída nebo třídní koalice po svém vítězství vyčerpá, rozdrobí a uvolní politickou scénu, není — dějinně vzato — ojedinělý. V anglické a francouzské revoluci převzala pak iniciativu armáda, resp. silný muž v jejím čele.³⁹ Ruská revoluce měla naštěstí takový subjekt, který byl s to atrofovanou třídu mocensky substituuovat a jejím jménem pokračovat v realizaci idejí, které jsou jí inherentní. Tímto subjektem byla komunistická strana Ruska. I

Klasický marxismus sice v sobě implicitně zahrnoval i uznání role revoluční avantgardy, avšak pro podmínky „přechodného období mezi kapitalismem a komunismem“ ji nikterak nespécifikoval. Nezbytnost marxistické revoluční strany se stává organickou teprve v kontextu leninského pojetí imperialismu.

Lenin tu pojal stranu jako hlavní složku subjektivního činitele, na němž závisí, zda objektivně daných revolučních podmínek bude reálně využito. Šlo zejména o to, vymanit většinu proletariátu z reformistických iluzí, získat ji (spolu s dalšími vrstvami utlačovanými kapitalismem a s národy zotročovanými imperialismem) pro revoluční řešení, a to pak

³⁵ „Proletariátem se nazývá třída, která vyrábí materiální hodnoty v kapitalistických velkoprámyslových podnicích. Pokud je kapitalistický velkoprámysl rozvrácen, pokud továrny a závody přestaly pracovat, potud proletariát zmizel“ — zdůraznil Lenin v říjnu 1921. (*Spisy*, sv. 33, str. 57.) Nedlouho nato v tiché polemice s „dělnickou opozicí“ říká: „Promiňte, prosím. Co nazýváme proletariátem? To je dělnická třída, která pracuje ve velkoprámyslu. A kde je velkoprámysl? Jaký je to proletariát? Kde je váš průmysl? Proč stojí?“ (Tamtéž, sv. 33, str. 57.)

³⁶ Podle údajů Lozovského na 4. sjezdu odborů byla v podnicích, které fungovaly, zčizena zhruba polovina celkové produkce; vyplácené mzdy kryly totiž jen asi pětinu existenčních nákladů. Města se vyhládávala: v Petrohradě roku 1921 zbyla jen třetina někdejšího počtu obyvatel, trpící hladem, mrazy, epidemiemi.

V zemi řádily bandy demobilizovaných vojáků. A v Povolží hladomor, který (podle údajů Kalinina na 9. sjezdu sovětů) postihl na 36 miliónů osob a který vedl i k případům kanibalismu. Isaac Deutscher, *Trotsky*, II. díl (*Der unbewaffnete*

Prophet), W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart 1962, str. 18–19, 21, 459.

³⁷ N. I. Bucharin, *Boj za kulturnost*, Nové Rusko 1926–1927, str. 16. Převzato z práce V. Věbera, K Leninovu pojetí socialismu, Svobodné slovo, 1967, str. 21.

³⁸ Uvedená práce Deutschera, II. díl, str. 459. — Celý představitel „dělnické opozice“ reagoval tu (XI. sjezd, rok 1922) zejména na tuto Leninovu úvahu: „...jsou snad u nás nyní takové společenské a hospodářské poměry, že do továren a do závodů jdou skuteční proletáři? Nejsou. To je správně podle Marxé, ale Marx nepsal o Rusku, nýbrž o kapitalismu vcelku, počínaje XV. stoletím. Po šest set let je to pravda, ale pro nynější Rusko to neplatí. Ti, kdo jdou do továren, nejsou proletáři, nýbrž všelijaké náhodné živly.“ (*Spisy*, sv. 33, str. 297.)

Sljapnikova polemika byla, mírně řečeno, nekonstruktivní; vystihla však citlivě tragický paradox situace.

³⁹ Srovnej Deutscherovu úvahu z citované již práce, str. 24–25.

v mezinárodní spolupráci skupiny proletářských diktatur obhájit a rozvíjet. Základním předpokladem úspěchu bylo tu však právě získání *masy* třídy (tříd) pro revoluci; že se pak politický konsensus této *masy* tím spíše upevní v podmínkách proletářské demokracie, pokládalo se za nepochybné.

V souladu s tím se bolševická strana i v nejtěžších podmínkách ilegality snažila pozvednout politickou úroveň ruského dělnictva nad obzor pouhé živelnosti a reformismu, získávat ho pro revoluční alternativu a vypracovat se tak v reprezentanta většiny proletariátu své země.

Strana se však vždy cítila právě jako *reprezentant*: když byla 8. listopadu 1917 ustavena čistě bolševická vláda, došlo k tomu z pověření sjezdu sovětů, jehož delegáti byli zvoleni ještě před ozbrojeným povstáním radami dělníků a vojáků. Bolševikům jakožto marxistické straně nemohl být vlastní pokus vykonávat moc, jejíž legitimita by nebyla výslovně potvrzena a opakovaně stvrzována demokraticky volenými reprezentanty „masové organizace těch tříd, které utlačoval kapitalismus“ — tedy reprezentanty sovětů.

Právě do takovéto situace začala je však železná logika událostí vmanévrovat.⁴⁰ Přirozeně, svou moc vykonávali i nadále z pověření sjezdů sovětů: ty však už zčásti ztratily svůj někdejší reprezentativní charakter. Fungovaly spíše jako nástroj strany, než aby strana byla nástrojem jejich

vůle — tedy skutečné vůle většiny proletariátu a dříve utlačovaných vrstev.⁴¹

17

„Jsme jedinou stranou, která legálně existuje... máme, tak říkajíc, monopol... To zní v našich uších, pro náš stranický patriotismus, zlověstně; odepřeli jsme našim protivníkům politickou svobodu... ale nemohli jsme jednat jinak.“⁴²

Zinověv

Tato reverze těsně souvisela s faktem mocenského monopolu strany. Těžko dnes věrně rekonstruovat vývoj představ ruských revolucionářů, pokud jde o problém monopartijního či pluralistického stranického systému a tudíž i o problém homogeneity či koaliční vlády. Řada úvah i praktických kroků bolševiků z doby těsně před i po Říjnu by nasvědčovala představám jiného řešení, než k němuž se pak dospělo: zprvu nabízejí bolševici levým eserům účast ve vládě, ta se krátce nato realizuje.⁴³ Část bolševického vedení jde pak v tomto směru ještě dále, požadující plně reprezentativní vládu koaliční.⁴⁴ Tento fakt neudivuje, uvážíme-li tehdejší přístup západoevropské marxistické levice (nemluvě o centristech a pravých) k demokracii revoluční moci a k významu demokratických forem vůbec.⁴⁵

Také samo pojetí státní moci ražené Leninem (jež vkládalo rozhodování výlučně do rukou volených sovětských orgánů a zajišťovalo tak „téměř úplnou“ demo-

⁴⁰ Některé z údajů o podílu bolševiků v sovětech RSFSR v r. 1922: v místních sovětech 8,1 %, v okresních 11,7 %, naproti tomu v krajských již 54,4 %, v gubernských 78,8 % a ve všeruském sovětu 94,9 %.

Pro srovnání: na II. sjezdu sovětů bylo 50,8 % bolševických delegátů. (Uvedená práce V. Vebera, str. 20.)

⁴¹ Deutscher správně upozorňuje, že marxisté si nikdy nekládli otázku, zda lze budovat socialismus bez aktivní podpory a souhlasu dělnické třídy. Diktatura proletariátu a proletářská demokracie byly pro ně vždy jen dvěma aspekty téže věci. (I. Deutscher, *uvěd. práce*, I. díl, str. 473).

V dané situaci se však dostaly do rozporu: proletářská demokracie by zrušila moc strany — tedy jediné síly, jež byla schopna prosadit socialistickou orientaci a tím perspektivně zabezpečit vítězství proletariátu nad buržoazií. A se zřetelem k druhému aspektu: uskutečnit diktaturu proletariátu — alespoň v abstraktním smyslu substituce — předpokládalo podstatně omezit proletářskou demokracii.

⁴² I. Deutscher, *uv. práce*, II. díl, str. 460.

⁴³ Srovnej Leninovu úvahu z konce září 1917, podle níž blok s levými esery „jediný je s to přinést nám trvalou moc a většinu v Ústavodárném shromáždění.“ (*Spisy*, sv. 26, str. 61.)

⁴⁴ Když krátce po ustavení čistě bolševické vlády II. sjezdem sovětů požadoval vlivný odborový svaz železničářů vytvoření koaliční vlády složené ze všech „socialistických“ stran, a když s ním bolševici zahájili jednání, postavili se tři členové

Rady lidových komisařů (Rykov, Nogin, Miljutin) a další členové ÚV (Zinověv, Kameněv, Sokolnikov) rezolutně za přijetí tohoto požadavku. Existence této silné menšiny (ÚV měl tehdy jen patnáct členů) složené z prominentních starých bolševiků a jejich vyhrůžka, že v případě negativního rozhodnutí vystoupí z ÚV, je sama o sobě zřetelným projevem toho, jak nevyjasněná a otevřená zůstávala otázka stranického systému uvnitř sovětské moci.

⁴⁵ Tak Rosa Luxemburgová ve znamenité analýze z podzimu 1918 vidí ve svobodách tisku, sdružování a shromažďování „nejvýznamnější záruku zdravého veřejného života a aktivizace pracujících mas“. Reagující na argumenty Trockého, píše: „Naopak, je notorickou a nespornou skutečností, že bez neomezené svobody tisku, bez svobodného sdružování a shromažďování je zcela nemožné chápat dominanci širokých pracujících mas... Svoboda rezervovaná pouze pro přivržence vlády, pouze pro členy strany — af již jsou jakkoli početní —, to není svoboda. Svoboda — to je právě svoboda pro toho, kdo myslí jinak.“ Stane-li se privilegium, ztrácí svoji efektivnost. „Bez všeobecných voleb, bez neomezené svobody tisku a sdružování, bez svobodného boje názorů život umírá ve všech veřejných institucích, stává se zdánlivým životem, kdy jediným elementem, který zůstane aktivní, je byrokracie. To je zákonitost, z níž se nikdo nemůže vymknout.“ *The Russian Revolution* (New York 1940), převzato C. W. Millsem v práci *The Marxists*, Dell Publishing Co., New York 1963).

kracii) napovídá původně pluralistickému předpokladu: realizace takového pojetí implicitě v sobě zahrnovala politickou manifestaci zájmů (nižších a středních vrstev) rolnictva a tudíž silné postavení strany (levicových) sociálních revolucionářů — a to i za nejpriznivějšího vývoje, jaký byl tehdy abstraktně myslitelný.

Toto pojetí státní moci muselo ovšem v praxi narážet na úskalí v zásadě již tou měrou, jakou měla revoluce přecházet od řešení úkolů demokratického typu k úkolům socialistické přestavby země. Za ni se mohl bez výhrad postavit — a ještě jen v případě příznivé souhry vnitřních i vnějších faktorů — jedině proletariát, což v rolnické zemi nutně znamenalo zajistit si mocensky privilegované postavení i za cenu přestoupení regulí formálně demokratické procedury.⁴⁶ Tak se logikou věci od prvopočátku vytvářela objektivní tendence k mocenské dominanci bolševické strany jako hlavního představitele proletariátu a jediného reprezentanta vpravdě socialistické orientace.

Skutečnost se pak ukázala ještě mnohem složitější a pro pluralistický systém nepříznivější. V pozadí většiny těchto nepříznivých faktorů nalézáme opět fakt selhání revoluce na Západě, který mnohostranně a dalekosáhle determinoval celou vnitřní scénérii.⁴⁷

Vzhledem k takovéto souhře faktorů se vzájemné vztahy sovětských stran utvořily a vyvíjely v podstatě negativně. Složitý a přerývaný vývoj tohoto vztahu (kdy ty či ony strany a skupiny byly v jedněch obdobích bolševikům blíže a v jiných opět ostře proti nim, byly tolerovány nebo potlačovány, účastnily se

práce v sovětech a zase z nich byly vyloučeny, pracovaly převážně legálně a v širším rozsahu nebo zase převážně ilegálně a sporadicky) se uzavřel na jaře r. 1921, kdy byla zrušena legalita jakékoli organizované opozice v sovětech i v zemi vůbec.

Za vylíčených okolností, kdy obtížnost situace překonávala nejpesimističtější předtuchy a kdy na citlivě zvolené linii a schopnosti energicky ji realizovat závisel osud socialistické orientace, byla alternativa obnovení pravidel sovětského konstitucionalismu vskutku neuskutečnitelná. Mnohé však nasvědčuje tomu, že i teď bylo přijaté rozhodnutí pocitováno ambivalentně a — přinejmenším některými bolševiky — pokládáno za dočasný produkt výjimečné situace.⁴⁸

Buď' jak buď', v krajně specifických podmínkách tehdejšího Ruska vykrystalizoval sovětský politický systém jako monopartijní. A vzhledem k atrofii ruského proletariátu to neznamenalo nic jiného, než že tato jediná existující strana zastoupí jeho funkci nositele státní moci.

18

„... strana ... vstřebává do sebe předvoj proletariátu, a tento předvoj uskutečňuje diktaturu proletariátu.“⁴⁹

Lenin

Praktickým zkušenostem a potřebám byla nyní uzpůsobena i teorie. Byla-li v předříjnové periodě jako subjekt diktatury akcentována třída, a byl-li tento axiom později doplněn zdůrazněním nepostradatelnosti revolučního předvoje pro

⁴⁶ Po zřízení a pak rozpuštění výborů vesnické chudiny (léto 1918) byly vesnické sověty reorganizovány tak, aby se staly orgány třídního panství. (Spisy, sv. 29, str. 197.) Preference sovětu dělnických zástupců vůči rolnickým existovala od samého počátku.

⁴⁷ Opožděný vzestup revolučních akcí v Německu umožnil militaristům napadnout Rusko; ponižující mír, který bylo nutno uzavřít, odcizil bolševikům patriotické levé esery. Rezignace vůdců socialistických stran na revoluční uchopení moci vedla k úplné roztržce v mezinárodním dělnickém hnutí: té nemohly být ušetřeny ani vztahy dělnických stran v Rusku. Porážky evropského proletariátu pozvedly naději všech protisovětských sil v Rusku a podnítlily je k odporu. Fakt občanské války — rozněcované přímou i nepřímou intervencí a v tomto smyslu rovněž jeden z plodů kontrarevolučního vývoje v Evropě — podstatně modifikoval původně vytčené úkoly, metody jejich řešení a tím i celé spektrum politických sil. (Systém „válečného komunismu“, spoju s třídně zahrocenými opatřeními na vesnici, nebyl pro esery přijatelný. Přísná

centralizace a tuhá disciplína války nejsou faktory příznivé demokratické proceduře, dohadování se s opozičními elementy a uvolňování prostoru pro jejich činnost. Atd.)

⁴⁸ Mocenský monopol bolševiků měl i podle názoru těch, kdo byli tehdy stoupenci značně autoritativních metod (např. Trocký), potrvat po dobu mezinárodní izolace — přičemž se počítalo s jejím brzkým prolomením. Chceme-li věřit pozdějšímu svědectví Trockého, Lenin prý soudil, že zákaz opozičních stran bude možno zrušit, jakmile se sociální a hospodářská situace země poněkud zlepší. O téže možnosti obnovit svobodu zakázaných stran, „až se definitivně upevníme a nebudeme ze všech stran obklopeni opozičním živlem“, referoval ostatně Zinovjev na XI. sjezdu (jaro 1922), aniž to vzbudilo repliku. Nelze ovšem vyloučit, že důvody k této toleranci byly u mnohých spíše taktického rázu. A podle našeho názoru ty úkoly, jež pak musela ruská revoluce vyřešit, sotva mohly dovolit — i v případě nedovednějšího řízení strany a politický pluralismus.

⁴⁹ Spisy, sv. 32, str. 12.

její vítězství, pak nyní se tento předvoj chápe jako přímý aktér diktatury.⁵⁰

Tato nová interpretace diktatury proletariátu se explicitě odůvodňuje v průběhu bouřlivých vnitrostranických diskusí na přelomu let 1920 a 1921 v boji proti dvěma extrémním koncepcím postavení odborů. Lenin tu s nesmírným citem pro realitu a potřeby revolučního vývoje obhájil z jedné strany (zejména proti Trockému) elementární principy dělnického demokratismu, včetně relativní autonomie proletariátu i vůči státním orgánům; a z druhé strany (proti dělnické opozici) dominantní postavení strany vůči třídě jako celku.

Je nepochybné, že koncepce „poodborářštění státu“, již razila dělnická opozice, byla zatížena syndikalistickými vlivy a některými utopickými (vývojově vzato i reakčními) představami.⁵¹ V situaci, za níž byla prosazována, by pak tato „výrobní“ či „dělnická“ „demokracie“ patrně vyústila v naprostém chaosu a ztrátě vedoucího postavení strany.⁵² Současně však nelze přehlédnout návaznost některých argumentů opozice na původní koncepci diktatury proletariátu a jejího uskutečňování na poli hospodářské výstavby.⁵³ Jejich příkré zavržení bylo proto i symptomem toho, jak reality situace determinovaly (a nové zkušenosti transformovaly) praxi i teorii proletářské demokracie.⁵⁴

Pojem diktatura strany, který začal být

tehdy běžně užíván i jako teoretický termín, nadlouho nezdomácněl.⁵⁵ Není také přesný z toho hlediska, že reálný subjekt efektivní diktatury bývá dokonce ještě užší, a přitom ji může vykonávat v mnohem širším třídním a sociálním zájmu. Avšak vyjadřoval-li kdy v některé zemi pojem diktatury strany danou mocenskou skutečností neadekvátněji, pak právě zde z těchto let: osud socialistické perspektivy ruské revoluce závisel tu opravdu na tom, zda strana podrží státní moc plně a přímo ve svých rukou, a jak obezřetně ji dokáže uplatňovat vůči třídě i „mase“.

19

„Nezavíráme-li oči před skutečností, musíme přiznat, že dnes se proletářská politika strany neurčuje složením strany, nýbrž obrovskou, bezmeznou autoritou oné velmi tenké vrstvy, kterou lze nazvat starou gardou strany.“⁵⁶

Lenin

Bolševická strana měla pro plnění své úlohy takové předpoklady, jako žádná jiná strana nejen na půdě Ruska, ale i mimo ně. Sama okolnost, že v relativně krátké době zvládla chaos zdánlivě neřešitelný a zavedla zemi na cestu pozvolného socialistického rozvoje, je toho výmluvným svědectvím.

Nicméně vývoj každé strany reflektuje podmínky toho politického systému, v němž funguje a tento systém sám je

⁵⁰ Tento posun můžeme poprvé registrovat v Leninově diskusním vystoupení na II. kongresu KJ v červenci 1920. „Tanner říká, že je pro diktaturu proletariátu, ale že diktatura proletariátu není vůbec taková, jak si ji představujeme my. Říká, že diktaturou proletariátu rozumíme v podstatě diktaturu jeho organizované a uvědomělé menšiny. – A opravdu... jsme nuceni uznat, že fidiť a věst široké dělnické masy může jen tato uvědomělá dělnická menšina.“ (Spisy, sv. 31, str. 231.)

Citovaný úryvek naznačuje ovšem ještě určitou snahu vyhnout se jednoznačné formulaci problému. Neobsahují ji ani Leninem připravené teze, ani jeho hlavní referát.

⁵¹ Ve významné publikaci kolektivu autorů (*V revoluci a po revoluci*) J. Sládek mj. výstižně ukazuje, jak dělnická opozice v sobě nesla obecnější tendenci „stavovský „dělnicko“ pojetí organizace a vedení socialistické společnosti, stavovský zkrácený výklad vedoucí úlohy dělnické třídy v ní, tendenci, jež se může projevit např. „v tlaku na nivelizaci mezd a platů, v přeceňování významu manuální práce a v podceňování tvůrčí duševní práce vědecké a technické inteligence aj.“ (*V revoluci a po revoluci*, Svoboda 1967, str. 254.)

⁵² Nejde jen o to, že část dělnictva silně podléhala maloburžoazním prostředím země; mnozí proletáři byli současně rozčarováni a dezorientováni jevy spojenými s NEPEm, zvláště pak bezprostřední preferenci zájmů rolnictva a rozmařilostí nepamán na pozadí trávající bídě dělnictva. Výtky „zrada!“ se ozývaly i ze stranických řad. Složitý kurs, kdy upevnění moci sovětu a zlepšení materiálního postavení dělnické třídy vedlo jen přes částečné oživení kapitalismu a výhody rolnictvu, mohla i na ekonomickém poli vymanévrovat jen strana,

přičemž musela vyvinout i obrovskou propagandistickou práci přímo ve vlastních řadách. (Srovnej zvl. studii J. Sládka z výše uvedené publikace, str. 231–2, a uv. práci I. Deutschera, II. díl, str. 34–5.)

⁵³ Podle programu strany z jara 1919 měly odbory „dosáhnout toho, aby ve svých rukou skutečně soustředily celé řízení národního hospodářství“, a stále více se měnit „v hlavní základnu sovětského hospodářského aparátu“. (*KSSS v rezolucích*, I. díl, Praha 1954, str. 425–6; srovnej též Sládkovu studii, zvláště str. 231–2). Na rozdíl od opozice, která se těchto zásad dovolávala, program však akcentoval spíše perspektivu než okamžitou realizaci a jeho ústřední ideou bylo „postátnění odborů“ a nikoli „poodborářštění státu“. Rozdíl je markantní, avšak idea široké proletářské demokracie prostřednictvím značných pravomocí odborů je tu výrazným společným jmenovatelem.

⁵⁴ Oproti původnímu iluzionismu, kdy se zdálo, že i „každá kucharka“ se bude učit spravovat státní záležitosti, akcentuje teď Lenin opačnou stránku věci: „Cožpak ví každý dělník, jak fidiť stát? Praktičtí lidé vědí, že to jsou pohádky... K řízení státu je třeba mít armádu zocelených revolucionářů – komunistů, a ta zde je a nazývá se strana.“ (Spisy, sv. 32, str. 55–6.)

⁵⁵ Jestliže ho Lenin nepoužíval, pak ho rozhodně toleroval (jak plyne např. z jednání XI. sjezdu). Teprve později začal ho exkomunikovat Stalin, a čásem jako jediný „autentický“ interpret leninismu snadno dosáhl toho, že se tento pojem přidal mezi četná tabu. (Srv. např. jeho polemiku se Zinověvem.) (Stalin, Spisy, sv. 6, str. 243.)

⁵⁶ Spisy, sv. 33, str. 254.

nerozlučnou součástí sociálního systému, silně determinovaného existující sociální strukturou.

Vytrvale působící vlivy a podmínky tohoto širšího sociálního prostředí, musely tak nutně zasáhnout i do života bolševické strany: v zemi s převážně agrární strukturou těžko ve straně uchovat složení proletářské; při existenci mocenského monopolu, kdy odpadá normální jev volby určitého směru podle potřeb, zájmů a hodnotové orientace, nutně do strany pronikají (zejména touží-li se osobně uplatnit) i ti, kdo by jinak volili jiné zaměření; zvláště silné musí být podobné pokusy z prostředí tak „aktivního“ elementu, jakým je masový státní aparát; a je-li strana jediným kolbištěm a instrumentem zápasu o ten či onen podíl té či oné třídy, vrstvy, skupiny na národním důchodu, prestiži, statusu atp., nutně do ní prosakují i tendence, jež de facto substituují ony subjekty normálního politického jeviště, které zde pozbyly legality.

Vzhledem k podobným okolnostem se během porevolučních let zhoršilo jak sociální složení, tak politická vyspělost stranických mas.⁵⁷ Tento zjev ovšem dále komplikoval obtížnost situace, v níž se osamocená revoluce ocitla. Její socialistický rozvoj byl teď jen v rukou strany — ale ani ona nemohla být zdaleka imunní vůči pronikání a manifestaci maloburžoazních zájmů. Ne dost na tom, že proletářský charakter státní moci nemohl být nesen třídou, jež by ho vyjádřila adekvátně a legitimně — nemohl být plně zaručen ani stranou jako celkem, tou stranou, která ve jménu třídy diktaturu proletariátu vykonávala.

Za daných okolností ještě více vystoupil do popředí význam oné „velmi tenké vrstvy“ tzv. staré gardy, o jejíž hluboké identifikaci s věcí socialismu nemohlo být pochyb. Jakožto členové s předrevoluční stranickou příslušností akumulovali také obrovské zkušenosti, a do velké míry šlo i o lidi značného talentu a morálních kva-

lit. Tento výkvět proletariátu — netoliko ruského, neboť byl povětšinou odkojen internacionalistickými idejemi marxismu a činil vše i pro jejich nadnárodní realizaci — zdál se být tudíž patřičně spolehlivým garantem autenticity revoluce.

20

„Postačí nevelký vnitřní boj v této vrstvě a její autorita bude ne-li podlomena, tedy v každém případě tak zeslabena, že rozhodnutí již nebude záviset na ní.“⁵⁸

Lenin

Existence internalizovaných, v podstatě společných ideálů uvnitř určité skupiny ovšem ještě neznamená její naprostou názorovou homogenitu. Proces ruské (a netoliko ovšem jen ruské) revoluce je toho zvlášť výmluvným dokladem. Ona složitost, až nepřehlednost úkolů, před něž byli její aktéři postaveni, musela jen vystupňovat ty názorové difference, které jsou nutným průvodním jevem jakéhokoli tvůrčího hledání. Zvláště pak v těch situacích, jež se vyvinuly zcela nečekaně a které si tudíž vynucovaly změnu kursu ve směru odlišném až protikladném k původním teoretickým hypotézám, docházelo přirozeně ke vzniku dvou i více v jádře odlišných koncepcí, které zpravidla postihovaly a respektovaly vždy jen jeden objektivní aspekt problému.

Tento stav věcí byl dlouho pokládán za atribut existence a rozvoje marxistické strany. Co do své formy, názorová střetnutí byla často více než drsná: šlo konec konců o bytí a nebytí sovětské moci — chybná linie mohla snadno přivodit záhubu. Ve své podstatě však, z hlediska vnitrostranické demokracie, vládla neobyčejná tolerance: zkoumala se všechna možná řešení; členové ÚV a delegáti sjezdů se bili za své názory, a když se ocitli v menšině — což se dalo bez výjimky každému —, nikterak tím nebyli diskvalifikováni.⁵⁹

⁵⁷ Silně varovným momentem byl již Kronštadt, kde se z přítomných členů strany 30 % vyslovilo pro povstání a dalších 40 % zaujalo neutrální postoj. (Podle uvedené práce V. Vebera, str. 157.) ÚV se pokusil řešit situaci mj. rozsáhlou čistkou, během níž bylo ze strany vyloučeno na 200 000 osob — tedy plná třetina členstva. Taková metoda je ovšem z mnoha důvodů dvojsečná. Mnohde se snadno stává nástrojem těch, proti nimž je původně namířena; je živnou půdou líceměrnosti, přízřebivosti a podvazuje kritického ducha, bez něhož každý politický organismus odumírá.

⁵⁸ Spisy, sv. 33, str. 254.

⁵⁹ Tak např. i v tak životně důležité otázce, jakou bylo uzavření separátního míru s Němcem na jaře 1918, Lenin přiznává členům strany „naprosté právo“, aby se „rozcházel s ÚV“, aby ho „ostře kritizovali“, atp. (Spisy, sv. 27, str. 61.) Příklady tohoto druhu — anebo takovými, kdy osoby označené v zápalu boje za zrádce, stávkokaze apod. zcela přirozeně své vysoké postavení a autoritu podržely — by bylo možno vyplnit několik stran textu.

Podobný vnitrostranický režim má nemalé přednosti: tím, že dovoluje naprosto svobodnou výměnu stanovisek a možnost ofenzivně je obhajovat bez přímého rizika ztráty pozice či disciplinárního postihu, vytváří kromě zdravého morálního klimatu výtečné podmínky především pro rozvoj poznávací činnosti strany a tím i pro nalézání a volbu optimální linie stranické politiky.⁶⁰

Připustit soupeření odlišných koncepcí vždy však v sobě zahrnuje latentní nebezpečí, že se jejich stoupenci zformují ve stabilní frakce s vlastní frakční disciplínou. Takový stav může přivodit i hrozbu úplného rozkolu politické strany. A za výjimečně kritických okolností může pak být rozkol strany — jde-li o monopartijní systém — ekvivalentem záhuby díla samotné revoluce.

Všechny uvedené negativní momenty se zauzily v podmínkách jara roku 1921. Radikální zásah byl neodkladný: Lenin prosazuje (a X. sjezd sankcionuje) okamžité rozpuštění a zákaz všech frakcí spolu s právem ÚV použít i vůči svým členům všech trestů, včetně vyloučení ze strany, pokud by se nepodřídili.

Uvedená opatření, jež zčásti nesla dobový ráz,⁶¹ řešila ovšem problém jen zčásti. Stejně důležité bylo čelit tomu, aby se totéž nebezpečí rozkolu nevytvořilo na protilehlém pólu tím, že monopol interpretace, co je a co není frakční čin-

nost, si trvale přivlastní určitá většina, třeba i nahodile nebo nelegitimně utvořená, vyloučí menšinu z účasti na stranickém rozhodování a z živého nástroje proletářské diktatury učiní byrokratický mechanismus výkonu příkazů.

Takové nebezpečí bylo zvláště aktuální v uvedených podmínkách země s nerozvinutou primární kulturní bází (nemožnost aktivní masové participace i rozsáhlé kontroly zdola) a s tradicemi despotické vlády. „Byrokratická rakovina“ tu musela zasáhnout stranu již vzhledem k rozsáhlé personální unii aparátu státního, sovětů i stranického na všech hladinách řízení.⁶² Slovy Lenina: „Byrokratismus sovětského aparátu nemohl neproniknout do aparátu stranického, neboť tyto aparáty se navzájem těsně prolínají.“⁶³ Neslo však jen o faktory straně vnější. Byrokratismus tu měl svůj imanentní zdroj právě v onom nutném omezení demokracie, které s sebou nesly podmínky doby a které ponechávalo stranické elitě obrovské pravomoci při zúžené kontrole a oslabené iniciativě členstva.⁶⁴

Některá z opatření, jež měla toto nebezpečí minimalizovat, obsahují už usnesení X. sjezdu.⁶⁵ A je svědectvím neobyčejné Leninovy prozíravosti, že právě boji proti tendencím k byrokratické deformaci sovětského státu a strany, jakož i nalezení nejúčinnějších záruk proti takovému vývoji, věnoval doslova poslední zbytky svých sil.⁶⁶ Jím navržená reorganizace

⁶⁰ Poznávací funkce strany je oním článkem celkové činnosti strany, který má přímo klíčové postavení. Teprve na něj totiž navazuje proces politického rozhodování, který pak nachází svůj výraz zpravidla v usnášení, a dále proces plnění usnesení, který je cílovou funkcí stranické činnosti. Bez správného poznání není tedy ani správného rozhodování a usnášení, a tudíž — zvláště dlouhodoběji vzato — ani úspěchu v činnosti. Již proto ne, že chyběla (i když ne vždy jen chyběla) rozhodnutí nebývají vnitřně akceptována celou stranou — její vskutku rozhodnou většinou — a nemohou se tedy stát reálnou základem její akční jednoty.

⁶¹ Lenin ho explicitně zdůraznil zvláště v případě rozšíření práv ÚV: Aby Ústřední výbor, zvolený na sjezdu, měl právo vyloučit někoho z ÚV, to žádá demokracie, žádný centralismus nepopouští... To lze učinit jedině prostřednictvím strany. Sjezd volí ÚV a tím mu projevuje nejvyšší důvěru, tím mu svěřuje vedení. Aby ÚV měl vůči svému členu takové právo, nic podobného naše strana nikdy nikde nepopouští. Je to krajní opatření, jehož se používá jen v nebezpečné situaci (Spisy, sv. 32, str. 24.)

⁶² O nebezpečí přeměny členů sovětů v byrokraty mluví Lenin už v *Nejbližších úkolech sovětské moci* (duben 1918). A v listopadu 1920 konstatuje: „Je pochopitelné, že byrokratismus, který ožil v sovětských institucích, nutně musel zhoubně zapůsobit i ve stranických organizacích, poněvadž špičky strany jsou špičkami sovětského aparátu: je to jedno a totéž.“ Poté uvádí zajímavý sled emanace byrokratismu: sovětské instituce — stranický aparát — stranické organizace. Nemoc podle

Lenina nezasáhla jen Moskvu, jako sídlo centrálních úřadů, ale rozšířila se po celé republice.

⁶³ Tamtéž, sv. 31, str. 436; též str. 422.

⁶⁴ V polemice s Kautským Lenin výtečné postihl souvislost mezi náchylností dělnických funkcionářů k demoralizaci — zvláště jejich sklonem „stát se byrokraty, tj. odtrženými od mas, stojícími nad masami, privilegovanými osobami“ — a situací, kdy „je demokracismus zúžen, sevřen, okleštěn a znetvořen“ („veškerými poměry námezdního otroctví, bídy a chudoby mas“ v podmínkách kapitalismu). Spisy, sv. 25, str. 501.)

⁶⁵ Je příznačné, že i tento sjezd, který šel v otázkách stranické kázně nejdále (a kterým, mimochodem, neustále později opeřoval Stalin proti levé opozici), netrval na názorové jednotě, nýbrž vyžval k tomu, aby „naprosto nutná kritika nedostatků“ byla v podobě konkrétních návrhů ihned předkládána k projednání vedoucím orgánům. Nezakazoval také další diskusi, nýbrž se naopak vyslovil pro pravidelnější výměnu názorů na stránkách zvláštního časopisu. A nediskvalifikoval vůdce frakcí, nýbrž je na Leninův návrh zvolil do ÚV — včetně Sļapnikova, jehož návrhy byly označeny za „nemarkistické“ a jejich propagace za „neslučitelnou s členstvím v KSR“.

⁶⁶ Stojí za zmínku, že takto pochopil a charakterizoval Leninovo úsilí tehdy i Stalin, podle něhož Iljič (ve statickém svém „odkazu“, o nichž bude dále řeč) „vytýčuje úkol zbavit nejen státní aparát, ale i stranu byrokratických tradic a návyků... Viz *Organizační zprávu ÚV* na XII. sjezdu KSR; Stalin, Spisy, sv. 5, str. 200.

dělnicko-rolnické inspekce měla — pokud šlo o účinky na práci strany — zajistit jednak „spojení s opravdu širokými masami“, jednak „správný chod a solidnost“ práce ÚV, včetně toho, že se v něm „oslabí vliv čistě osobních a nahodilých okolností a tím se zmenší nebezpečí rozkolu“. (*Spisy*, sv. 33, str. 484.)⁶⁷

O existenci byrokratismu ve stranických orgánech se Lenin zmiňuje také v závěrečné studii svého „odkazu“ (*Raději méně, ale lépe*). A vážná starost o demokratickou stabilitu strany a prevenci rozkolu v ÚV proniká zejména všechny části jeho důvěrného dopisu sjezdu, kde vedle zvýšení počtu členů ÚV doporučil jako druhé praktické opatření odvolání Stalina z funkce generálního tajemníka.

21

„Tím, že se s. Stalin stal generálním tajemníkem, soustředil ve svých rukou nesmírnou moc, a já si nejsem jist, dokáže-li vždy dost obezřetně této moci používat.“⁶⁸

Lenin

Situace ve vedení strany nebyla však příznivá tomu, aby Leninovo krajní úsilí zamezit byrokratizaci a rozkolu bylo korunováno úspěchem. Po krátkodobém akcentu na nutnost důsledného uskutečňování principů vnitrostranické demokracie⁶⁹ se ve straně rozpoutala série bojů, které během pěti let změnila její tvář k nepoznání. Došlo k vývoji, jehož uzlovými body byla (v nejstručnější možné rekapitulaci) nejprve diskvalifikace Trockého spojeným úsilím zejména triumvirátu Sta-

lin—Zinověv—Kameněv, poté rozprášení trockisticko-zinověvského bloku skupinami Stalina a Bucharina, a posléze i eliminace Bucharina, Rykova, Tomského. Jinak řečeno, ze sedmičlenného politbyra z let na sklonku Leninova života byli vytlačeni všichni s výjimkou právě toho, jemuž podle Lenina mělo být silné mocenské postavení odňato a který si ho nyní naopak zajistil téměř monopolně. Tato personální atrofie „leninského“ politbyra byla ovšem jen symptomem širších změn, k nimž došlo v mechanismu strany a (tím i) diktatury proletariátu.

Příčiny tohoto vývoje jsou nadmíru komplikované, svérázné se proplétají a na své komplexní objasnění vlastně teprve čekají. Zde proto můžeme, spíše enumerativně než analyticky, některé z nich pouze naznačit.

Z okolností objektivního rázu je třeba vyznačit zejména Stalinův akcent na možnost úplného vítězství socialismu i v rámci samotného Ruska, a jeho dlouhodobé přimknutí k politice pravého křídla strany. Oba tyto faktory (a tyto koncepce) spolu těsně souvisí. Přístup k otázce „vítězství“, vyjádřený Stalinem, působil povzbudivě na širší kádry strany, toužící dovést dílo revoluce do konce a přitom nezavěšené do teoretických aspektů sporu (jež vyzvedala opozice), a navíc nalezl masovou oporu v ruském patriotismu. Mohl ji nalézt tím spíše, že směr k „úplnému vítězství“ nabyt tehdy podoby „promužické“ politiky, která — vyhovujíc tendencím rolnictva a vzbuzujíc určité naděje i protisovětských sil na postupný

⁶⁷ Sjezd měl zvolit 75–100 nových členů Ústřední a rolníků. „Členové ÚKK“, psal Lenin, „kteří jsou kontrolní komise správy členů ÚV z řad dělníků povinni účastnit se v jistém počtu každého zasedání politbyra, musí vytvořit semknutou skupinu, jež bude povinna »bez ohledu na osoby« dbát o to, aby jim žádná autorita nebránila žádat vysvětlení, prozkoumat dokumenty a vůbec se o všem náležitě informovat a domoci se nejpřísnější korektnosti v práci.“ (Tamtéž.) Demokratický ráz a „anukultovní“ osten těchto návrhů je očividný. Dále je příznačné to, že ti to noví pracovníci neměli být většinou vybráni z těch, kdo již v aparátu dlouho pracovali, „neboť ti to dělníci si již vytvořili určité tradice a určité představy, proti nimž je právě záhodno bojovat“. Mělo jít převážně o ty, „kteří stojí níže než ona vrstva, jež se u nás v pět letech dostala na místa pracovníků sovětského aparátu, a kteří mají blízke k prostým dělníkům a rolníkům...“ (*Spisy*, sv. 36, str. 575.)

⁶⁸ *Spisy*, sv. 36, str. 572.

⁶⁹ V rezoluci z 5. 12. 1924 politbyro konstatuje, že záporné jevy v životě třídy i strany „vedou k nutnému závěru, že zájmy strany... vyžadují, aby byl značně změněn kurs strany na opravdové a soustavné uskutečňování zásad dělnické demokracie... Dělnická demokracie znamená, že všichni členové strany projednávají svobodně a otevřeně nejdůležitější otázky stranického života a že

o nich svobodně diskutují, jakož i to, že vedoucí funkcionáři a kolegia jsou volitelní zdola nahoru“. Rezoluce upozorňuje na nebezpečí, které by pro vládnoucí stranu vyplývalo ze svobody frakčních skupin. Zdůrazňuje však, že předejít jejich vytvoření lze jen uplatňováním správných metod práce strany, a konstatuje: „Jen stálý, cílý ideový život může zachovat stranu takovou, jak se utvořila před revolucí a za revoluce, stranu, která stále kriticky zkoumá svou minulost, napravuje své chyby a kolektivně projednává nejdůležitější otázky“.

Zajímavé je, že mezi omezeními, vysvětlovanými zde NEPem, se uvádí „právo vyšších instancí schvalovat tajemníky“, přičemž se doporučuje „prověřit (jeho) účelnost“ a konstatuje se, že „v žádném případě nelze dopustit, aby se právo schvalovat tajemníky změnilo v jejich faktické jmenování“. Zde byla tedy odmítnuta metoda, jež umožnila mj., aby Stalin „soustředil ve svých rukou nesmírnou moc“, a která je od těch dob významným prostředkem preference centralismu. (*KSSS v rezolucích*, I. díl, str. 665–6. Srovnej též uvedenou práci V. Vebera, str. 156–7, resp. str. 149–164.)

Celkově je pak patmo, že co do pojetí nebyla ani tehdejší „omezená“ vnitrostranická demokracie tak dalece úzkou.

přerod bolševiků v maloburžoazní demokracii — poskytovala zemi ten relativní klid a mír, po němž toužily prakticky všechny vrstvy sovětské společnosti, vyčerpané lety válek a ostrého třídního boje. Stalin s Bucharinem, kteří vyšli této tendenci vstříc, mohli již proto nabytí vrchu nad svými odpůrci s jejich náročným industrializačním programem a zdůrazňováním tradičních marxistických parametrů „úplného vítězství“ socialismu — parametrů internacionálních a sovětské společnosti dlouhodobě nedostupných.

V rozhořčeném boji o další kurs revoluce se tedy cesty těch, kdo mohli Stalinovu vzestupu společně čelit, diametrálně rozešly. Lze říci, že problémy globální orientace, v nichž viděli těžší osudu revoluce, zcela zastřely jejich pozornost k problematice vnitřního režimu toho subjektu, který ji uváděl v život a k důsledkům, k nimž může jeho deformace vést. Obě soupeřící skupiny spatřovaly hlavní nebezpečí v nejvýraznějších postavách protilehlého tábora: levá opozice zaměřovala tak palbu především na Bucharina (jakož i Rykova a Tomského), nikoli na Stalina; a pro pravé byl Stalin neocenitelným spojencem. Nevraživost levých vůči pravým šla z principiálních důvodů tak daleko, že rozprašení opozičníci ještě ve vyhnanství aplaudovali nad rozdrčením bucharinské frakce v roce 1929 v přesvědčení, že revoluce je zachráněna a oni v ní znovu — jako iniciátoři kursu, který teď Stalinovo vedení začalo realizovat — logicky opět zaujmou své legitimní místo.

Tak by tomu také patrně bylo (a někteří Stalinovi stoupenci — mezi nimi Kirov — se o to i později zasazovali), kdyby byl Stalin sledoval převážně principiální zřetěle. Zdá se však, řečeno s Bertim,⁷⁰ že Stalin sice své zásady měl, ale

„všechno bylo u něho podřízeno nelítostné logice osobního zápasu o moc“. A zde se nám již stýkají faktory různého stupně „nutnosti“ s faktory víceméně nahodilými.

Mezi hlavními činiteli prudkého Stalinova vzestupu neodlučně figuruje jeho postavení v čele stranického aparátu. Toto postavení ho zavazovalo mj. k péči o výběr a rozmísťování kádřů. Stalin neměl proč ji zanedbat: své stoupence postupně rozeslal na klíčové pozice.⁷¹ Nemaže ve straně popularitu srovnatelnou s prestižem Trockého či Zinověva, nezdál se tehdy nikomu (vyjma Lenina, který i v tomto ohledu prokázal svou superioritu) valně nebezpečný. Určitou clonu nad jeho počínáním vytvořily pak spory o linii a šarvátky jeho kolegů.

Efektivní moc aparátu nezadržitelně bytlněla. Příznivým prostředím tu byly vlivy a metody, jež se přenášely z aparátu státního, živnou půdou potřeba značné centralizace, popudem logika vnitrostranického boje. Přestával být *aparát*em volených orgánů: stával se fakticky jejich *tvůrcem*. Masa členstva začala být manipulována, ztrácela možnost uplatnit jiná hlediska než ta, jež přenášel dolů aparát a upadala do apatie.⁷² Nástroj strany se stával jejím vladařem. A na vrcholu jeho stroze hierarchizované a centralizované pyramidy stojí generální tajemník.

Podobného postavení (jak nasvědčuje i případ oboustranné manipulace voleb delegátů) by byli k prosazení preferované linie a k zajištění vlastních ambic využili patrně i jiní vůdci. Zde se však faktor objektivní váhy dané funkce propletl s faktorem nahodilých osobních vlastností člověka, který jí vládl: moc vyplývající z funkce byla jejich živným prostředím; a ony jí zase propůjčily zlověstnou povahu.⁷³

⁷⁰ Bertl, senátor IKS a pamětník tehdejších bojů; zde zmíněné již diskuse italských historiků o dějích KSSS. (*Příspěvky k dějinám KSC*, 1965/2).

⁷¹ Srv. uvedený již varovný postřeh Lenina a citovanou rezoluci politbyra z r. 1923.

⁷² Jako výmluvný souborný doklad této byrokratické lze uvést např. volby delegátů XIV. sjezdu strany, kdy Moskva vyslala výlučné stoupence Bucharina a Stalina (který krátce předtím v aparátu oblastního výboru nahradil Kameněvovy přívržence vlastními), zatímco leningradskou delegaci tvořili opět výlučné stoupenci Zinověva (který byl sekretářem tamního oblastního výboru). Nepochybná skutečnost, že v obou oblastních organizacích byli přívrženci obou soupeřících linií a proudů, se při této manipulaci vůbec nemohla projevit. Podle I. Deutschera, uved. práce, II. díl, str. 243-4, 254.

⁷³ Není zde místa na demonstrování toho, jak se ony osobní vlastnosti, které rozpoznal již Lenin, postupně manifestovaly ve Stalinově působení v le-

tech dvacátých. Jasně se to obráží i v jeho literárním díle: v jeho instrumentalní argumentaci, v jeho naprosté neúctě k osobě a stanoviskům protivníka, v jeho brutální mluvě. Zdá se, že prvním z prominentů, který konkrétně pochopil celý dosah nebezpečí, byl Bucharin. 11 srpna 1928 (tedy ještě před vítězstvím Stalinovy skupiny a svým vyřazením z politbyra) tajně navštívil Kameněva ve snaze přerušit letitý boj levých a pravých v zájmu obrany před Stalinem. Podle Kameněvova svědectví byl Bucharin již tehdy „zcela vyřízený člověk“ třesoucí se strachem, bojící se vyslovit Stalinovo jméno a naléhavě opakující: „On nás povraždí“, „On je nový Gengischán“, „On nás zardousí“, atp. Stalinovi nejde o ideje, mnil Bucharin. „Je to bezzásadový intrikán, který vše podřizuje své touze po moci... Zná jenom mstu... a dýku do zad.“ (I. Deutscher, uved. práce, str. 422-3.) Vyše uvedené Bertlho pojetí motivace Stalinových činů je patrně objektivnější.

Faktor osobních vlastností — což ostatně Lenin rovněž předvídal — sehrál svou neblahou roli i v širším smyslu. Silné negativní rysy vystoupily totiž do popředí i u některých Stalinových odpůrců, snížily jejich prestiž a tím více uvolnily cestu k jeho osobnímu vzestupu.⁷⁴

Již uvedený letný nástin dává tušit, že ve hře byla celá řada víceméně nahodilých okolností; že cesta k dominanci právě Stalinově nebyla fatálně předurčena; že na každém z článků vývoje let 1923 až 1929 mohla být přerušena jinou konstelací nahodilých okolností.⁷⁵ Na druhé straně týž nástin naznačuje, že tento vzestup nebyl dilem čiré náhody, že v jeho pozadí fungovaly určité hlubinné faktory, které mu byly objektivně příznivé a které, v pozitivní souhře s danými nahodilostmi, logicky mohly vyústit v jeho dominanci.⁷⁶

22

„Stalin je příliš hrubý... Tato okolnost se může zdát nicotnou maličkostí. Myslím však, ... že to žádná maličkost není, nebo že to je taková maličkost, která může nabýt rozhodujícího významu.“⁷⁷

Lenin

Vývoj strany, a tedy i sovětské formy diktatury proletariátu, měl však projít ještě další, „kvalitativně“ novou fází. Rok 1929 přináší vítězství Stalinovi — avšak Stalinovi jako vůdci početné skupiny reprezentující nyní stranu: její politiku, její vedení. Osud strany je stále ještě, nejenom formálně, v rukou vedoucí skupiny jako celku. V jejím středu se polemizuje, je tu reálná možnost kritiky, využívá se jí, byť omezeně, i proti samotnému vůdci.

Tento vnitrostraní režim se však rychle začíná přetvářet v systém, později

eufemisticky označený jako kult (Stalinovy) osobnosti. Jestliže dosud sloužil aparát konečnou frakci, pak nyní začíná sloužit jen jednotlivci. Jestliže dosud bylo jeho machinacemi vyloučeno z rozhodování členstvo, pak nyní se v téže pozici ocitly i nejvyšší orgány strany, sjezd a ústřední výbor. Avšak ne dost na tom, že jejich pravomoc byla jen stínová. Samy tyto orgány, byť bylo jejich složení předem zmanipulováno, byly fakticky podrobeny mimostraní, a tedy i formálně nedomokratické (byrokratické) autoritě bezpečnostního aparátu, který z pověření Stalina zcela ovládl pole. Jeho všemocnost byla jen rubem bezbrannosti strany: více než polovina delegátů jejího XVII. sjezdu (r. 1934) a 98 ze 139 jím zvolených členů samotného ÚV bylo v několika příštích letech zahubeno. Byl-li podobným způsobem persekčován stalinský aktiv strany, neudivuje známý fakt rozsáhlé likvidace někdejších Stalinových odpůrců. Až na nepočetné výjimky se již 20. výročí Říjnové revoluce neshledává s těmi, kdo se o její přípravu, vítězství a rozvoj maximálně zasloužili.

Když Stalin na XII. sjezdu strany (1923) interpretoval uvedené už Leninovy návrhy, charakterizoval jejich „morální stránku“ slovy: „(Iljič) chce dosáhnout toho, aby v zemi nezůstala ani jediná vlivná, třebas vysoce postavená osoba, o které by prostý člověk mohl říci: »Na toho nikdo nemůže.«“ (Stalin, *Spisy*, sv. 5, str. 200.) Stalin třicátých let Leninovo úsilí totálně zvrátil a jeho obavu naplnil do obudné krajnosti: XX. sjezd KSSS — v plné shodě se skutečností — vymezuje Stalinem uzurpované postavení kategorií „neomezené moci“.⁷⁸

*

Bucharinovo volání však nenašlo ani teď odezvu. Leví nebyli ve své většině ochotni podporovat pravici za žádnou cenu. Ze by pak mohli platit tak draze, jak prorokoval Bucharin, sotva kdo tehdy tušil.

⁷⁴ Byla to sice, nepochybně, vzájemná obava z bonapartistického (resp. zase byrokratického) zneužití moci Trockým (resp. zase Zinověvem a Stalinem), která představovala věčné politické jádro boje těchto rivalů v r. 1924. Byly to ovšem i silné osobní pohnutky, a přímo aspirace na Leninovo následnictví, které vedly Trockého k obvinění Kameněva a Zinověva (jenž se tehdy, vedle Trockého, jevil jediným vážným kandidátem na vůdčí roli ve straně) z toho, že představují „pravé křídlo bolševismu“. A byly to obdobné pohnutky, které podminily také drtivý protiúder triumvirů, jenž vedl k odvolání Trockého z mocenského pozice lidového komisaře obrany a ke konstruování „trockismu“ jako směru přímo zásadně oponujícího leninismu — a tím k podrytí Trockého prestiže ve straně a v Kominterně.

Plody Trockého porážky nesklídl však Zinověv, na němž ulpělo jisté odium a který se ve sporu místy choval hystericky (žádaje třeba vyloučení Trockého ze strany), nýbrž Stalin, který Zinověva mírnil, prohlašoval, že bez Trockého stranu fídit nelze, a tak si budoval pověst rozvážného a objektivního vůdce. Tyto vzájemné výpady Trockého a Zinověva mu pak usnadnily interpretovat jejich pozdější levý blok jako bezzásadovou koalici.

⁷⁵ Oprávněnost této hypotézy bylo by ovšem možno přesvědčivě prokázat jedné podrobnější a plastičtější analýzou celé scenerie těchto let, což přesahuje funkci a možnosti této statí.

⁷⁶ Z širšího a generalnějšího hlediska je posoudíme ještě později.

⁷⁷ *Spisy*, sv. 36, str. 574.

⁷⁸ „Jak ukazuje fakta, Stalin využíval neomezené moci...“; „Tím, že měl neomezenou moc, dopouštěl se bezohledné zvůle...“; „jakákoliv pravidla správného stranického řešení otázek byla likvidována, vše bylo podřízeno libovůli jedné osoby“; atp.

Diktatura proletariátu — připomeňme — měla být v Leninově marxistickém pojetí „demokracií téměř úplnou, omezenou pouze potlačováním odporu buržoazie“, neboť předpokládaným subjektem moci měla být třída jako celek. V strastiplném vývoji ruské revoluce se pak moc zkoncentrovala postupně v rukou strany, její staré gardy, jedné z jejích frakcí — a posléze jedné osoby. Je přirozené, že v každé z těchto etap se výkon moci opíral o dosti široké sociální zázemí, bez něhož by byl natrvalo nemyslitelný. Nicméně posun, k němuž zde dochází, znamenal rostoucí měrou odklon od původních hypotéz, přičemž ta výsledná podoba, u níž jsme svůj nástin uzavřeli, byla v některých směrech úplnou negací marxistických principů.

Tento vývoj, jak patrně, byl podmíněn složitou souhrou determinant. Za výchozí z nich možno pokládat fakt osamocení Říjnové revoluce. Izolována v čistě národním rámci, nemohla se zcela vymknout z tradic země, jež před únorem 1917 nepoznala elementární formy demokratismu. Protidemokratické tendence se musely široce uplatnit nejprve v převzatém aparátu státním, který vzhledem k nízké kulturní úrovni mas nemohl být jimi podstatně ani prostoupen, ani ovlivněn, ani kontrolován, a stal se časem oporou všech byrokratických postupů a nakonec i nástrojem nezákonné zvůle. Proces vývoje nemohly pozitivně ovlivnit ani kulturně nepochybně vyspělejší proletářské strany Západu, když svou revoluci neprobojovaly a citily se vůči bolševikům méněcenné. Ovlivnění šlo směrem právě opačným — a utužení režimu v sekcích Kominterny zpětně usnadňovalo proces byrokratické deformace ruské strany.

V podmínkách izolace dolehla na bolševiky celá tíha archaické a navíc rozvrácené sociálně ekonomické struktury; vystupňoval se tlak, jenž na jejich politiku, usilující o socialistický trend rozvoje, vykonával maloburžoazní živel. Tomuto tlaku naprosto nemohl čelit deklasovaný proletariát let po občanské válce: jeho mocenskou úlohu musela plně substituovat stra-

na a podržet ji výlučně ve vlastních rukou.

Je-li však deklasován a dezorientován proletariát, nemůže to zůstat bez vlivu na politickou stranu, které dal vzniknout a jejíž páteř a krev má představovat. Nezbývá než suspendovat četné prvky nejen dělnické, ale i vnitrostranické demokracie. Její sféru je nutno zúžit i v kruzích mocenské elity ve snaze stůj co stůj zachovat jednotný postup, zabránit rozkolu.

Rubem zúžení vnitrostranické demokracie muselo však být rozšíření prostoru byrokratické manipulace, což zvýhodnilo muže, který stál v čele výkonného aparátu. Při souhrě nahodilostí (rozštěpení táboru potenciálních odpůrců vzhledem k programovým rozporům a oslabení prestiže nejčelnějších z nich) a při dovedném manévrování v otázkách koncepčních i personálních mohl svého postavení zneužít k frakčním i osobním cílům.

Tragika věci nespočívala však v tomto zneužití — úplná dominance jednoho kursu a i jedné frakce byla v daných podmínkách pochopitelným a snesitelným rysem vývoje —, nýbrž v souboru osobních vlastností vůdce vítězné skupiny: spojení mimořádné schopnosti manipulace, síly vůle, brutality a touhy po moci předznamenal (byť ne ještě fatálně) další vývoj.

Zde se (30. léta) k výchozím determinantám přidružily především ty, jež vyplývaly z objektivní potřeby urychleného ekonomického růstu. Patří mezi ně zejména dva atributy rapidní industrializace: centralisticko-direktivní řízení — které je celou svou povahou v rozporu s možnostmi a potřebami rozvoje demokratismu, a přetváření maloburžoazní struktury ruské vesnice — jež nutně muselo mít za následek určité zostření třídního boje. Metody, jimiž se pak celkové přeměny konkrétně realizovaly, mohly ho jen prudce vystupňovat.⁷⁹ Tyto vnitřní faktory byly znásobeny nepříznivými vnějšími podmínkami: chronické nebezpečí agrese, jež se stávalo akutním expanzí fašismu, vyžadovalo důkladnou vojenskou přípravu a politické zázemí bez „páté kolony“.

⁷⁹ Zde bylo racionální jádro známé Stalinovy teorie „zostřování“, s níž operoval již v boji s Bucharinem a která se pak stala oficiální doktrínou v druhé polovině 30. let, ideologicky sankcionující extrémní porušování zákonitosti.

Pokud jde o kolektivizaci, líčí Churchill svou rozmluvu se Stalinem na dané téma takto: „Povězte mi“, zeptal jsem se, „byla tato válka pro Vás

osobně stejně těžká jako provádění kolektivizace v zemědělství?“ ... „Oh, ne“, řekl, „kolektivizace byla strašlivým bojem. ... Deset miliónů (rolníků)“, řekl a pozvedl ruce. „Bylo to strašné. Trvalo to čtyři roky. Pro Rusko to bylo absolutně nezbytné...“ (W. Churchill, *The Second World War*, IV. díl, str. 447. Cit. podle uv. práce I. Deutschera, III. díl, (*Der verstossene Prophet*), str. 502.)

Celý tento soubor vzájemně spjatých okolností vytvářel ovzduší a preferoval metody řízení, které se od demokratického optima musely značně vzdalovat. K zbytečné technokracii se teď přidružuje vlivný aparát armády i hypertrofující byrokracie orgánů represe. Etatistická apoteóza státu jako hlavního nástroje a záštity výstavby komunismu má tu své objektivní pozadí.

A na též pozadí se může odehrát i závěrečná fáze vzestupu toho, kdo byl dominantní postavou propojených aparátů strany a státu již při vstupu do této etapy vývoje sovětské společnosti a jejího politického systému. Stačilo pak, aby šlo o muže Stalinova typu – a osud opozice druhé poloviny 20. let se mohl široce reprodukovat i v osudu jeho vlastní skupiny: než si uvědomila centrální význam určitého minima vnitrostranické demokracie a než stačila rozpoznat obkludnost vlastností svého vůdce a zformovat se k odporu, byly její nejlepší síly rozbity a zahubeny. Strana a s ní proletářská diktatura musely pak projít skutečným martyriem – o to absurdnějším, že bylo dilem nikoli třídního protivníka, ale člověka z vlastního středu.

*

Shrnutím některých determinant toho pohybu sovětské diktatury proletariátu, který vyústil v její dočasnou degeneraci, uzavíráme poslední kapitulu studie.

Dané vyústění, zdůrazněme, nemělo nic společného s původními principy ruské revoluce – bylo jejich zřetelným znásilněním. Nebylo také nikterak nevyhnutelné – dalo se mu předejít v kterémkoli článku vývoje, jenž mu předcházal. Bezprostředně vzato, bylo plodem specifického souboru

osobních vlastností Stalinových. Nelze ho však pochopit ani bez uvážení těch faktorů, které neblaze determinovaly sovětský vývoj od samého Října a které svědčí o obrovském vlivu zejména tradice, sociální struktury, stadia ekonomického růstu, byrokratického typu organizace i exogenních podmínek na formování společenského organismu.

Tyto otázky – a některé další momenty týkající se celkového charakteru ruské revoluce – podrobíme teď velice krátké a přehledné úvaze.

* * *

Okolnost, že některé stěžejní předpoklady, s nimiž byla Říjnová revoluce zahájena, selhaly, nebyla ještě důvodem k rezignaci. Obezřetná politika mohla zajistit dostatečně širokou sociální základnu pro udržení moci a jejího využití k progresivním přeměnám i k podpoře mezinárodní revoluce. Abdikace by situaci lidu nezlepšila, a navíc by se Rusko mohlo znovu přetvořit v rezervoár kontrarevoluce pro další globální střetnutí, jež se zdálo rychle dozrávat. Ovšem, rozvíjet revoluci v daných podmínkách znamenalo jít cestou z hlediska klasického marxismu exkluzivní: cestou výstavby řádu, jenž je celou svou povahou internacionální a v relaci s kapitalismem maximálně rozvinutý, v podmínkách polocivilizované, zpustošené a izolované země.⁸⁰ Zde je klíč k pochopení všech deformací, utrpení a dílčích porážek, jež Říjnovou revoluci postihly.

„Hlavním kritériem celého společenského vývoje“ je přirozeně „stav výrobních sil“ (Lenin, *Spisy*, sv. 32, str. 241). Poněvadž dosažené stadium ekonomického rús-

⁸⁰ Lenin si byl výjimečností tohoto pokusu nemálo vědom. I v tak vyhrančené polemice (*O naší revoluci*. – *Spisy*, sv. 33, str. 474–9) zaměřené právě výlučně na obhajobu plně legitimity sovětské cesty vývoje proti argumentům „zbabělých reformistů“, jimiž pro jejich „zradu“ opovrhoval, popírá de facto v jádře jen to, že by sovětská cesta byla neoprávněná – nikoli její dějinnou „specifičnost“. Nepopírá, že „klasickou“ cestu lze i nadále chápat jako „vzor“ (model) – zdůrazňuje toliko, že i tento model může mít své „korektury“ (když už došlo k „svěráznému formě“ a „způsobu“ projevu „všeobecné zákonitosti vývoje“, aniž se tím na „všeobecné linii vývoje světových dějin“ něco změní).

Začíná-li pak Lenin skládat nyní (1923) velké naděje v revoluce Východu, je třeba jeho myšlenku interpretovat citlivě. V jakém smyslu je podle Lenina (*Radeží méně, ale lépe*. – *Spisy*, sv. 33, zvl. str. 497–500) předpokládánými revolucemi Východu „konečné vítězství socialismu plně a naprosto

zajištěno“? Nikterak v tom smyslu, že by právě země Východu mohly přejít „bezprostředně k socialismu“ (nemají pro to, včetně Ruska, „dost civilizovanosti“), ale v tom smyslu, že tato „obrovská většina obyvательства zeměkoule“ je „rychle vtahována do boje za své osvobození“, že byla „stržena na takovou cestu vývoje, která nezbytně povede ke krizi celého světového kapitalismu“. Úkol „uhájit svou dělnickou moc“, „až do vítězství socialistické revoluce ve vyspělejších zemích“ (popř. do příští „válečné srážky“ Západu s Východem) se tím nikterak nemění.

Stručně řečeno: podle Lenina je pro blízkou budoucnost socialismus pouze věcí zemí vyspělých: význam revolucí Východu pro věc socialismu spočívá v změně světového poměru sil. Proto se také důsledně u něho mluví o *revolucích* Východu a *socialistické* revoluci Západu. Tyto „nuance“ se dodnes běžně přehlížejí, ač jsou významné nejen z hlediska úzce našeho tématu. (Všude podtrženo autorem.)

tu bylo v Rusku velice nízké, bylo nutno je urychleně překročit.⁸¹

Při analýze tohoto sociálně ekonomického úsilí vystupují do popředí dva komplementární aspekty. Na jedné straně to, co Lenin označil jako „prvenství politiky před ekonomikou“.⁸² Politický systém je skutečně v jistém smyslu dominantní složkou sociálního systému. Jeho klíčové postavení vyplývá z aktivity, jež je inherentní funkci politického řízení, a z rozsáhlých možností imanentních držbě moci. Vzhledem k tomu je s to vyvolit z alternativ vývoje i tu, pro niž báze ekonomická ani kulturní nevytvořily dosud podmínky. V tomto smyslu je tedy na celku sociálního systému relativně nezávislý a pro jeho vývoj určující. Jinak by bylo nemyšlitelné, aby jádro politického systému Ruska — kde proletariát dočasně přestal vůbec být složkou sociální struktury — mohla představovat právě diktatura proletářské strany; aby tento systém v zemi s maloburžoazní stratifikační dominantou si vytkl její radikální přeměnu a byl s to ji tak rychle uskutečnit, bez ohledu na pozici obrovské masy malovlastnických hospodářství, a aby přitom vyvolal v život sociální síly, které byly ochotny a schopny hájit a uhájit daný systém ve válečné srážce s nejmohutnějším ekonomickým potenciálem té doby.

Na druhé straně je tu však možno registrovat i opačný aspekt věci: že totiž politický systém, přes veškerou svou pružnost, je s celkem sociálního systému spojen pupeční šňůrou, od níž se nikterak nemůže beze zbytku oprostit. V tomto smyslu nám vystupuje jako koncentrát celkového systému sociálního, jako průsečík vlivů, které reflektuje z širšího prostředí.⁸³

Jednou z pevných nitek této vazby je tu tradice. Laski označuje ruskou revoluci jako revoluci „především evropskou“ — jak vzhledem k její návaznosti na „evropskou socialistickou tradici“, tak k jejímu vlivu „na celou západní civilizaci“.⁸⁴ V tomto smyslu je jeho charakteristika zajisté správná, dnes pak více než kdy předtím. Je však nutno ji upřesnit upozorněním, že Rusko jakožto země, která (slovy Lenina) stála „na rozhraní“ mezi civilizovaným Západem a dosud necivilizovaným Východem, musela být průsečíkem různých druhů vlivů.⁸⁵ Po jisté období musely dokonce vlivy „Východu“ nabývat na váze ve spojitosti s tím, že se sem přeneslo těžiště revolucí v situaci, kdy Rusko bylo teprve na samém začátku civilizačních přeměn⁸⁶ a jeho socialistický pokus byl izolován v čistě národním rámci.

Tato skutečnost izolace byla pak živnou půdou částečné obrody dalších tradic, zvláště pak hluboce zakořeněných tradic ruského nacionalismu. Revoluce potřebovala silný zdroj masového konsensu; tím tu mohl být jen patriotismus. Jeho obrodu, která nabyla místy až směšných, jindy však i nebezpečně antiinternacionalistických podob, nelze ale vysvětlit jen jako „taktický manévr“ vedení; šlo o přirozený proces, který s sebou nesly četné prvky situace a který zasáhl celou ideologii i praxi revoluce.⁸⁷ Z tohoto zorného úhlu nabývá i doktrína „úplného vítězství“ nové a příznačné dimenze.

Vedle tradice reflektuje politický systém vlivy celku sociálního systému především skrze působení různorodých faktorů, jež plodí daná sociální struktura. Tento rys vystupuje z našeho výkladu Říjnové revoluce zvláště markantně: rol-

⁸¹ „Bylo to, stručně řečeno, úsilí stěsnat do doby méně než jedné generace ono vývojové období, jež i ve Spojených státech trvalo půl druhého století, ač tam bylo podporováno všemožnými investicemi cizího kapitálu.“ (Laski, *Úvahy o revoluci naší doby*, V. Petr 1948, str. 94.)

⁸² Spisy, sv. 32, str. 80.

⁸³ Srv. stanovisko Parsonsovo, podle něhož „politická problematika sociálního systému je integračním ohniskem všech jeho analyticky rozlišitelných složek, nikoli jen jedné, speciálně diferencované třídy těchto komponentů.“ (T. Parsons, *The Social System*, Glencoe 1951, str. 125.)

⁸⁴ Laski, *Úvahy o revoluci naší doby*, V. Petr 1948 str. 76.

⁸⁵ Sám Laski ostatně — i když jen mírně — a bez snahy nějak se věci blíže zabývat — poznamenává, že „ve Stalinových rukou je sovětská diktatura pokračováním byzantské tradice carismu“ (Laski, *úved. práce*, str. 130). Deutscher pak obviňuje stalinismus z toho, že „amalgamoval

marxismus vším, co bylo v Rusku primitivní a archaické poloasiatské: na jedné straně analfabetismem a barbarstvím mužiků, a na druhé straně absolutistickými tradicemi starých vládnoucích skupin.“ (Deutscher, *úved. práce*, II. díl, str. 445.)

Tyto charakteristiky jsou ve své jednostrannosti příkré (stalinismus byl současně i formou, již se necivilizovanost překonávala), ale bystře vystihují významnou stránku skutečnosti oněch let.

⁸⁶ Evidentním výrazem zásadní změny, která tu mezitím proběhla, je dnešní pozice těžé země ve sporu s čínskými přístupy.

⁸⁷ Parsons upozorňuje na jev reemergence potřeby konformity s některými z těch rysů, které revolucionáři mínili zrušit, jev, jenž bývá zdrojem zmírňování revolučnosti. V té souvislosti poukazuje na „další společný rys situace revolučních režimů, totiž ten, že jsouce v konfliktu s okolním světem, dochází v nich ke zvratu staré roztržky mezi hnutím a patriotismem.“ (T. Parsons, *The Social System*, New York 1965, str. 527.)

nická struktura (před svým přetvořením) prosakuje do vědomí proletariátu i struktury strany, do hospodářské linie i do celkové politiky bolševiků. Na jejím základě je úplný konsensus mas se socialistickým kursem nedosažitelný: již proto nemůže politický systém připustit jejich „dominanci“. Zúžení demokratické procedury, jednou nastoupené, těžko v daných podmínkách zadržet vně stranické organizace: proniká i do ní a zasahuje i samé její lůno.

I za optimálních podmínek fungování organizací demokratického typu pozorujeme v nich silnou tendenci k formalizaci činnosti a oligarchizaci řízení. Tím méně překvapivý může být růst analogické tendence v podmínkách, za nichž působila bolševická strana. Tyto tendence naprosto nemusely vyvrcholit v „neomezenou“ moc jedné osoby⁸⁸ – tím méně v důsledky, jež přivodily Stalinovy osobní vlastnosti. Avšak stanovisko Luxemburové, že „bez svobodného boje názorů život umírá ve všech veřejných institucích, stává se zdánlivým životem, kdy byrokracie je jediným elementem, který zůstane aktivním“, a že tu jde o „zákonitost, z níž se nikdo nemůže vymknout“, si rozhodně zaslouží pozornosti historiků i sociologů. Zuzování demokratismu a rozšiřování oligarchismu (byrokratismu) jsou nesporně spojitě nádoby.

Udržení vysoké hladiny aktivity v organizacích demokratického typu je o to důležitější, že v moderní společnosti s rozsáhlými pravomocemi státu roste váha byrokratického typu organizace, jež musí mít účinnou protiváhu ve svých de-

mokratických protějšcích. Kde tomu tak není – jako tomu nebylo právě v Rusku zvláště ve 30. letech, mohou být ohroženy i samy základy fungování demokracie a společnost se stává vůči jakékoli případné zvůli bezbrannou.

Pro celkovou situaci, v níž se Říjnová revoluce ocitla, je příznačný Leninův výrok: „Náš dřívější program byl teoreticky správný, ale prakticky neudržitelný“.⁸⁹ Původní hypotézy se přirozeně vztahovaly na jiný typ země a ruští marxisté museli od mnoha z nich ustoupit již na samém počátku. (Některé z nich, jak jsme viděli, byly iluzorní netoliko z hlediska podmínek Října.) Řada z těch obrovských zkušeností, které pak revoluce akumulovala v procesu ustavičného hledání a ověřování schůdné cesty,⁹⁰ má širší nebo i obecnou a dlouhodobou platnost. Zvláštní význam mají pak pro země v obdobném stadiu vývoje, v němž bylo Rusko 20. let. Nelze je však bez důkladného promyšlení aplikovat na žádnou zemi, tím méně na zemi podstatně vyspělejší, jak o tom ostatně svědčí některé skutečnosti naší země z let padesátých.⁹¹

*

Právě jen na pozadí oněch extrémně nepříznivých podmínek, které sovětský vývoj provázely, může plně vyniknout velikost vykonaného díla. Jeho výsledky jsou všeobecně známy; známo je i uznání, jehož se mu dostalo netoliko od přátel, ale i odpůrců, netoliko od profesionálních politiků, ale i mistrů světové kultury, včetně největších humanistů té doby.⁹²

⁸⁸ Trocký (již v r. 1903) a Kautský (v. r. 1918) vyjádřili myšlenku, že každá diktatura se více-méně nevyhnutelně změní v osobní diktaturu. Podobná tendence tu zřejmě existuje, ale naprosto se nemusí prosadit. Důkazem toho je už vývoj a charakter strany za Lenina. Jeho vysoká autorita a celková superiorita by mu byly mohly do-volit přerod z vůdce v diktátora snadněji než komukoli jinému, přičemž permanentně kritická situace země ve spojení s občanskou válkou a roz-vratem tu mohla podobný trend jen živit – a přece nenalezáme sebedělní jeho náznak.

Jak patrně, hrají tu úlohu i okolnosti značné subjektivní povahy, mezi nimi charakter vůdce (a celé elity) hnutí. Síla určité „pozitivně zamě-rené“ hodnotové orientace může převážet i působení jakýchkoli objektivních faktorů, zvláště tehdy, promítne-li se ve vytváření institucionálních záruk.

Z dostupných faktů je ovšem možno vyvodit, že Leninova osobnost byla i v tomto směru „vý-jimečně pozitivní“ – tak, jako byla osobnost Sta-linova z daného hlediska případem „výjimečně negativním“.

⁸⁹ *Spisy*, sv. 32, str. 230.

⁹⁰ „Mezi úkoly, které jsme řešili, nebyl ani jediný, který by od nás nevyžadoval, abychom jej neřešili znovu.“ (Lenin v říjnu 1921. – *Spisy*, sv. 33, str. 90.)

⁹¹ Oproti silně popularizovaným a jednostranně interpretovaným Leninovým výrokům typu „Bolševismus je vzor taktiky pro všechny“ lze uvést řadu výroků, z nichž by šlo podobným postupem dovodit pravý opak. Ve skutečnosti Lenin zdůraz-ňoval obě stránky věci: mezinárodní význam Října jako proletářské revoluce, a tudíž aplikovatelnost některých jejích postupů, i zase relativ-nost jejich platnosti vzhledem k výrazným spec-ifikám revoluce v polocivilizované a izolované zemi.

Tak např. v diskusi o programu strany uvádí: „Říkáme, že sovětský typ nabyl mezinárodního významu. ... Ale říkat, že ruské země věnujeme anglickým dělníkům jako dar, to vůbec neobstojí před kritikou.“ (*Spisy*, sv. 29, str. 188.) Při téže příležitosti říká dále: „Bylo by směšné vydávat naši revoluci za nějaký ideál pro všechny země... Budeme-li se nafukovat a nadýmat jako žába, budeme celému světu k smíchu, budeme pouhými chvastouny.“ (*Spisy*, sv. 29, str. 186.)

⁹² Pozoruhodné „svědectví dokumentů, úvah a vzpomínek významných osobností kapitalistického světa na 50 let SSSR“ sestavil a komentuje Z. Sládek v publikaci *Ruský zázrak očima světa* (Mladá fronta 1967).

Od prvních dnů revoluce bylo možno cítit, že v Rusku se odehrává cosi, co má pronikavě změnit chod dějin; že se jich ujmají utlačení a ponížení; že činnost jejich vůdců je nesena současně patosem vědy i morálky; že je zde pokus o alternativu katastrofální logiky kapitalistického vývoje.⁹³

Tento kredit si ruská revoluce zčásti podržela i v letech devastace elementárních hodnot jakékoli etiky — mimo jiné vzhledem k situaci v protilehlém táboře, zasaženém krizí ekonomiky i demokratických forem. Kontrast ekonomického rozkladu v zemích Západu s bezprecedentními výsledky sovětských pětiletých vyjevoval potence socialismu a zdál se mnohým ospravedlňovat veškeré použité metody. A tváří v tvář nacistickým metodám a hrozbě ustupovaly všechny negativní stránky tehdejší sovětské skutečnosti vesměs daleko do pozadí.⁹⁴ Tím více pak dočasně zanikaly v konfrontaci s těmi nehynoucími zásluhami, jež si sovětský lid vydobyl v letech antifašistické války, a zčásti i pod dojmem výsledků další, poválečné etapy rozvoje, kdy se z někdejší mužické Rusi stal druhý největší průmyslový gigant světa.

V souvislosti se uvedenými vlivy a výsledky Října se tento „druhý svět“, jenž se v r. 1917 vyčlenil z celosvětové soustavy ovládané imperialismem, postupně rozrostl v celou soustavu socialistických

zemí, a zároveň začal krystalizovat i „třetí svět“, usilující o zcela autonomní rozvoj. Těmito skutečnostmi se sféra dominance monopolního kapitalismu zúžila natolik, že jeho vývojové tendence přestaly působit jako určující činitel soudobého vývoje. Zvláště zřetelně se to promítá v dnešních mezinárodních vztazích. Světové socialistické společenství vneslo do nich zcela nové demokratické principy, které musí ve vlastním zájmu zčásti respektovat a uplatňovat i jeho antipod.⁹⁵ Vyjádřil-li proto Laski v souladu s mnoha jinými kritiky již v r. 1942 úsudek, že „... surovost ruské revoluce a omyly, kterých se dopustila, nás nesmí zaslepovat před skutečností, že od doby reformace je ruská revoluce největší událostí dějin“, pak následující vývoj mohl světodějnou úlohu Října jediné dále pronikavě zvýraznit.

*

Obrovský účinek, který ruská revoluce měla, navozuje ovšem tím palčivěji úvahu, co by byl mohl socialismus dokázat a oč pronikavější by byl jeho vliv na světové dění, kdyby se byl vyvíjel v příznivějších podmínkách, a zejména kdyby se byl vyvaroval svých nejhrubších deformací. Okolnost, že tato revoluce je velkým historickým činem navzdory metodám „kultu“, nikterak totiž nesnižuje, nýbrž naopak stupňuje tragičnost

⁹³ Harold J. Laski vyzvedá mezi příčinami vítězství bolševiků okolnost, že „po stu letech špatného vládnutí dali prostému ruskému člověku první jiskru naděje, že se stane pánem svého vlastního života.“ „Lid cítil, že žije ve velké době; cítil, že umírá za velké cíle.“ Tento jeho pocit souvisel i s charakterem vůdců revoluce, kteří nebyli „povýšeni nad lid a oddělení od těch, jimž vládli; byli toliko jednou ze složek lidu“. Při zkoumání dekretů bolševické vlády z těsně porevoluční doby nelze podle Laskiho necítit „coś jako posvátnou úctu k jejím vůdcům“. (Laski, uv. práce, str. 79–80.)

⁹⁴ Tak tomu bylo i u mnoha činitelů, kteří jinak stáli vůči Kominterně v opozici. Např. Otto Bauer v práci *Zwischen zwei Weltkriegen?* (E. Prager Verlag, 1936) dospívá k závěru, že navzdory hrůzám stalinismu je rozhodující ze sovětských skutečností „fakt vítězného vývoje socialismu v Sovětském svazu“.

⁹⁵ Velice výmluvné jsou tu úvahy zvláště těch činitelů USA, kteří v druhé polovině padesátých let zdůvodnili nutnost nové strategické orientace Západu. Poněvadž „Sovětský svaz zlomil americký monopol nukleárních zbraní a prostředků jejich dopravy“, přestala být globální válka „racionálním prostředkem dosahování cílů“, neboť by „po ní nezbýval jeden nedotčený Řím, ale dvě zničená Kartága“. Poněvadž Rusko narušilo i další tradiční monopol Západu — „monopol vývozu kapitálu a technické pomoci“ —, mohou méně vyvinuté země pocítovat „dvojí závazanost Kremlu: za pomoc, kterou poskytuje, i za to, že nám, Američanům, nahnal strach a přiměl nás tak ke štedrosti“. Neboť „kdyby padla Indie, kdyby se od nás odvrátila Latinská Amerika a kdyby Střední

Východ sklouzl za železnou oponu, nemohlo by nás zachránit žádné množství raket...“. „Ruské úspěchy ve výrobě a rostoucí hospodářská pomoc jsou spojeny se vzrůstem přitažlivosti komunického systému v rozhodujících oblastech méně vyvinutých zemí“, přičemž jsou to právě „rozvojové kontinenty Asie, Afriky a Latinské Ameriky, jež mají hrát v budoucnu rozhodující úlohu“ i pro výsledek „velké soutěže svobodného a komunistického světa“. Schopnost realizovat adekvátnější politiku „bude prověřkou nejen naší způsobilosti přežít, ale i měřítkem toho, zda jsme hodni přežít“ ve světě, který nás konfrontuje „s totálně novým souborem problémů, jejichž explozivnost nám bere dech“.

Pod dojmem těchto a podobných skutečností (jejichž reflexí jsou citované úvahy J. F. Kennedya, A. Stevensona, Ch. Bowlese a H. Kissingera, jakož i analýzy Kennana, Schlesingera, Rostowa, Lippmanna a celé plejády dalších prominentů USA — a netoliko USA), došlo postupně k výrazným modifikacím tradiční imperialistické politiky ve vojenské, hospodářské i diplomatické sféře — k modifikacím, jež lze zpřístupňovaně nebo i bezprostředně odvodit z důsledků Října.

John F. Kennedy, *The Strategy of Peace*, (Harper and Brothers, New York 1960), str. 5, 12, 47.

Adlai Stevenson, *Putting First Things First*, (Random House, New York 1960), str. 49.

Chester Bowles, *The Great Political Break-through* (New York 1960), str. 139, 141.

Henry Kissinger, *The Necessity for Choice*, (Harper and Brothers, New York 1960), str. 9.

⁹⁶ Laski, uv. práce, str. 119–120.

faktu jejich vzniku a existence. Ruská revoluce, nezapomínejme, neměla poslání toliko či především národní, nýbrž internacionální. Byla chápána jako iniciativní prolegomena ke světové socialistické revoluci. Tento její záměr bezprostředně ztroskotál; analogické možnosti vyvstaly však i později.

— V podmínkách třicátých let se naskytla krajně vzácná příležitost prokázat superioritu socialismu nad systémem, který se zmítal v nejtěžší komplexní krizi celé své éry,⁹⁷ a tím rozhodně ovlivnit proces rozkladu politických opor kapitalismu. Avšak právě v této době uplatňovala Kominternu, na niž stalinské vedení vykonávalo rozhodující vliv, velice nešťastnou a nesprávnou politickou orientaci. A právě v letech, kdy svět byl pod dojmem fascinujících úspěchů sovětské výstavby, zahájil Stalin bez ohledu na mezinárodní účinky sérii krvavých represálií, které pomohly dezorientované buržoazii zajistit si konsensus většiny s uplatňovanými metodami její nadvlády: riziko revoluce, která v Rusku nabyla takové brutality právě ve fázi svých očividných úspěchů, se jevilo nadměrné a neúměrné možnému přínosu.⁹⁸ Tak byla omezena druhá velká příležitost rozšířit věc socialismu do západní Evropy. A analogické byly zprostředkované účinky týchž deformací při třetí a poslední příležitosti tohoto druhu — v podmínkách morální krize kapitalismu těsně po druhé světové válce.⁹⁹ Výsledky, jichž zde bylo dosaženo, zdaleka proto neodpovídaly těm možnostem, které nabízela prozíravá politika, respektující specifiku zemí, jež prošly staletím zcela rozdílné historie a jejichž dělnictvo znalo hodnotu demokratického mechanismu vlády.

Účinky oné periody sovětského vývoje, kterou poznamenala Stalinova osobní moc,

přesahují proto rámec samotného Ruska: oslabily — zvláště pokud jde o vyspělé země — plnění tohoto internacionálního úkolu, který ruská revoluce dostala do vínku a jehož úspěch by jí samotné přinesl nové impulsy a dimenze rozvoje.

*

Proces ruské revoluce a na něj navazujících přeměn světa se však stal mocným impulsem pro radikální přetváření celého mechanismu tradiční kapitalistické společnosti. V podmínkách vytvořených Říjnem se stalo zhoła nemožným nadále přehlížet neduhy živelného vývoje s jeho těžkými důsledky pro ekonomickou i politickou stabilitu systému. Keynes zevrubnou analýzou dospěl k závěru, že pro kapitalismus je „životně důležité vytvořit centrální kontrolu v některých oblastech, svěřených dnes většinou soukromé iniciativě“.¹⁰⁰ Idea státně monopolistické regulace se rychle rozšířila v praxi vyspělých zemí a stala se prvním článkem řetězu přeměn, které výrazně modifikovaly a modifikují soudobou západní společnost. Kontrola nad ekonomickými silami umožňuje (a vědecky podložený systém opatření stimuluje) trvalý ekonomický růst. Jednou z podmínek tohoto růstu je i růst masové spotřeby a tudíž životního standardu v širokém slova smyslu. Tím se upevnila půda pro relativně vysoký stupeň konsensu: třídní boj nevymizel, ale jeho těžištěm je zápas o rovnoměrnější rozdělení národního důchodu. Pro vedení tohoto zápasu má dnes dělnická třída legalizované institucionální nástroje, které jsou velmi účinné a vzbuzují respekt privilegované mocenské elity. Tak dochází k realizaci a zdokonalování rozsáhlé soustavy sociálních opatření, což zase zpětně posiluje prvky konsensu.¹⁰¹ Průvodním

⁹⁷ „Její trvání a zdánlivá nevyhléditelnost se současníkům jevily jako dovedení kapitalistického systému samého ad absurdum.“ — říká výstižně americký politolog Hans Morgenthau. (*The Purpose of American Politics*, str. 51).

⁹⁸ V souvislosti s tím ani přepracovaná orientace KI, uplatňovaná ostatně mnohde jen váhavě, nemohla přinést plný efekt takového sjednocení antifašistických sil, jež by se v některých zemích Západu mohlo stát východiskem postupných revolučních přeměn.

⁹⁹ Komunisté, kteří si nezměrnými obětmi a hrdinstvím v protifašistickém boji vydobyli v řadě zemí vedoucí úlohu, začali ji pak ztrácet neschopností překročit v teorii i praxi sektářský rámec, daný stalinskými dogmaty o diktatuře proletariátu. Tento proces šel ruku v ruce s oslabováním jejich pozice některými velmocenskými prvky ve Stalinově politice.

¹⁰⁰ Keynes, *Obecná teorie zaměstnanosti, úroku a peněz*. NPL 1964.

¹⁰¹ Problém konsensu je ovšem složitý a rozporný. Jak známo, v některých globálních společnostech nacházíme společenství lidí, která (např. z rasových důvodů) konsensu mocenské elity zcela odpirají. Ve všech soudobých společnostech existují silné vrstvy, jejichž zájmy nejsou uspokojeny objektivně ani subjektivně, jakož i početné skupiny a jednotlivci s hodnotovou orientací natolik odlišnou od orientace převládající, že jsou vůči danému systému ve více či méně ostrém konfliktu. Jestliže proto v dané souvislosti — tj. z hlediska změn, jež prodělává západní společnost — akcentujeme fakt konsensu, neznamená to nikterak, že v jiných hledisek nevystupuje do popředí právě opačný aspekt věcí: nesouhlas, konflikt, „dissent“.

jevem ekonomického růstu je mj. i postupný přesun pracovních sil do „terciárního“ sektoru služeb, což podstatně mění někdejší obraz stratifikace s dělnickou třídou jako masovou dominantou sociální struktury.

Uvedený trend vývoje napovídá, že původně předpokládaná cesta přeměny kapitalismu v socialismus se tu uzavřela. Soudobé vyspělé civilizace Západu trpí přirozeně i přes svou rozsáhlou modernizaci četnými neduhy, které jsou odrazem nejen těch rozporů, jež s sebou nutně nese technologický pokrok jako takový, ale nadále i těch rozporů, které plodí daný výrobní způsob neadekvátní stále se stupňující společenské povaze produkce. Škála těchto rozporů a neduhů, která je široce komentována i v západní sociologii, dává tušit, že optimální řešení není civilizaci tohoto typu dostupné; že tato bude muset prodělat ještě radikální přeměny, aby odpovídala obrazu společnosti hodné těch nezměrných možností, jež se lidstvu rozevírají. Lze dokonce mít za to, že objektivní nutnost těchto přeměn je v podstatě ekvivalentem té nutnosti sociální revoluce, kterou proklamoval klasický marxismus.

Přesto však nelze přehlédnout kardinální rozdíly mezi původním pojetím a realitami dneška. Představa proletářské revoluce byla odvozena z předpokladů „zostřování“ kapitalistických rozporů, „polarizace tříd“, vykořisťování „tak hmatatelného, že se musí zhroutit“. Tendence k takovému vývoji, patrná ještě v první třetině tohoto století, byla však překonána. Kapitalismus projevil nečekanou adaptabilitu — a z ní pramení i jeho životnost.

Zkoumáme-li však, čemu za tuto svou životnost vděčí, tj. zkoumáme-li povahu a směr této adaptace, docházíme k závěru, který by marxisty neměl překvapovat: jde v podstatě o adaptaci celého, zvláště pak ekonomického systému těm hlubinným silám společenského vývoje, které Marx s Engelsem objevili již před stoletím. Podstatným obsahem dané adaptace jsou opatření, jimž byl (ve spojení s revoluční lidovou mocí) vždy přičítán

socialistický charakter, jejichž společným jmenovatelem je rostoucí úloha státu v řízení společenských procesů, a jež se týkají jak ekonomické sféry (určitá míra plánování, ovlivňování investiční politiky, kontroly zahraničního obchodu, nivelizace příjmů progresivním zdaňováním aj.), tak i sféry sociální (relativně progresivní zákonodárství v oblasti zdravotní péče, důchodového zabezpečení, péče o děti, školství a vzdělání, bytové politiky atd.). Okolnost, že se tyto změny neprosazují všude stejnou měrou a automaticky, že bývají předmětem ostrého zápolení a že jsou výrazem tlaku spodních společenských vrstev na vrstvy horní, které si podržují nepřiměřený podíl na moci a rozhodování, toliko podtrhuje dějinnou superioritu objektivně socialistických tendencí („technologického“ i „lidského“ faktoru) nad kapitalistickými formami sociálního uspořádání.

V tomto smyslu dal vývoj marxismu plně za pravdu. Byl to Engels, který již v sedmdesátých letech minulého století z prvních zárodků státní intervence a monopolismu dovodil, že tu jde o intervenci objektivně socialistických tendencí do kapitalistického ústrojí.¹⁰² A byl to Lenin, který již v roce 1917 z analýzy prvopočátků státně monopolistických metod došel k závěru, že „socialismus na nás hledí všemi okny soudobého kapitalismu“.¹⁰³ S podstatně vyšším stupněm oprávnění to můžeme prohlásit o mnoha soudobých industriálních společnostech Západu. A všeobecně konstatovaný proces oddělování vlastnictví od řízení, který poukazuje — opět ve smyslu engelských analýz — na postradatelnost funkce kapitalisty a snižování jeho váhy v moderním ekonomickém mechanismu, uvedenou charakteristiku pouze dokresluje.

Jak rychle a jak účinně bude docházet k dalšímu snižování specifické váhy vlastníků i v mechanismu politickém — přirozeně teprve po uzavření tohoto procesu dovrší kapitalismus svou metamorfózu —, bude zřejmě záviset ani ne tak na objektivně probíhajících změnách v mechanismu výrobně technické základny, jako na vůli a energii mas obyva-

¹⁰² Engels, *Anti-Dühring*, Praha 1949, str. 241.

¹⁰³ Lenin, *Spisy*, sv. 25, str. 370. — Důkladnou pozornost si ostatně v tomto kontextu zasluhuje celý komplex Leninových úvah z citované zde stati. (*Hrozící katastrofa a jak ji čelit*, zvl.

část *Je možné jít kupředu a bát se přitom jít k socialismu?* (*Spisy*, sv. 25, zvl. str. 367–370). Zbavíme-li jej dobového rámce, objeví se myšlenky tak čerstvé, že tradiční interpretaci leninismu nezbyvalo než je přikrýt mlčením.

telstva té které země. V tomto směru lze patrně počítat s obrovskými rozdíly: jejich aproximativním měřítkem by snad mohly být dnešní rozdíly ve vlivu, kterým v jednotlivých zemích disponují marxistické (a vůbec levicové) strany a skupiny. Vzdálenost, která v daném ohledu dělí třeba Francii (nebo — řekněme — Švédsko) od Spojených států, se zdá být propastná.

Buď jak buď, vývoj vyloučil tu alternativu, jež se jevila nejrealnější — alternativu revoluce a výstavby socialismu cestou diktatury proletariátu nejprve v nejvyspělejších zemích. Vedl k prolomení kapitalistického řetězu v jeho nejslabším článku a k izolované výstavbě socialismu v podmínkách ekonomicky krajně nepříznivých a politicky velice rozporných; teprve mnohem později, v souvislosti s rozvojem první socialistické země a podmínkami jí vytvořenými, nastoupilo cílevědomý socialistický kurs několik dalších zemí. Tento proces však již nezasáhl země nejvyspělejší: většina jejich obyvatel zachovala danému systému loajalitu díky progresivním změnám, k nimž byl přinucen, a vzhledem k obavám z revoluce, jež se ukázala tak strastiplnou. Socialismus sem proniká cestami, jež si vynucuje, zhruba řečeno, kombinovaný nátlak expandující technologie a nižších vrstev restratifikované společnosti.

*

Okolnost, že směr předznamenáný Říjnem bude patrně jen jednou z realizovaných variant vývoje k beztržní společnosti, nikterak neoslabuje potřebu postupně ho podrobit důkladné sociolo-

gické analýze. Nejde jen o to, že různé jeho aspekty se reprodukují ve vývoji zemí, jejichž nezávislý vývoj započal zhruba na téže hladině industrializace, že problémy „Jihu“ nabývají na váze i z hlediska osudu „Severu“ a že pomoc při jejich řešení je i atributem internacionalistické morálky. Jeho analýza rovněž umožní ověřit si validitu řady axiomat obecné sociologické teorie, zjemnit nástroje, s nimiž pracuje, a získat současně bohatství podnětů pro její další rozvoj, jmenovitě pro konstituování marxistické sociologie politiky.

Přístup k této látce je však zatarasen barikádou stalinské interpretace, která dějiny ruské revoluce a jejich teoretickou reprodukci zakryla nánosem falzifikací, a je zkomplikován těžkou dostupností autentických pramenů. Již tyto okolnosti vedly autora k tomu, aby místo okamžitého pokusu o čistě sociologickou analýzu reinterpretoval Říjen (po třech zvlášť nosných tematických liniích) nejprve v rámci v podstatě téhož historicko-politologického přístupu, v jehož termínech je tradičně vykládán. Doufáme, že přes pouhou aproximativnost řady závěrů poslouží tato studie k přesnějšímu nazírání aspoň hlavních kontur obrazu ruské revoluce, a tím k lepší orientaci v tomto terénu — terénu neprobádaném, členitém, zamlženém a přitom tak poutavém a plodném. Analýza Října pomocí svébytně sociologických prostředků může být výsledkem teprve dalšího a kolektivnějšího úsilí, jemuž musí předcházet interdisciplinární spolupráce.

*(Odevzdáno redakci
v listopadu 1967)*